

विनायक उर्फ अप्पांचा जन्म दक्षिण गोव्यातील दाबाळ तालुक्यातल्या खळुली गावातल्या फोंडारा या भागात झाला. साल १९३४ असावं. अप्पांच्या वडीलांच नाव जगन्नाथ कृष्णा पाटील आणि आईचं राधाबाई. राधाबाईंच माहेर खळुलीतच. जगन्नाथ व राधाबाई या दांपत्याला पाच अपत्ये. दोन पुत्र आणि तीन कन्या. मुली उपवर झाल्या तशी त्यांची सुस्थळी लग्नं झाली. भावंडात थोरली सौ.गोकुळ रामनाथ पाऊसकर, चौथी सौ.माणिक दत्तात्रय तेंडुलकर व सर्वात लहान सौ.मोती रामचंद्र प्रभू, श्रीमती मोती व माणिक या भगिनी सध्या हयात आहेत.

जगन्नाथरावांनी मोठ्या मुलाला आपल्या वडिलांचे नाव ठेवलं कृष्णा आणि पाठचा मुलगा म्हणजे आपल्या कथानायकाचे नाव ठेवलं विनायक. विनायक हे जगन्नाथरावांच्या धाकट्या काकांचे नाव, त्यांना सर्वजण अप्पा म्हणत त्यामुळे पाळण्यात असतानाच छोट्या विनुचे टोपण नाव झालं अप्पा.

बाळाचा वर्ण उजळ, गोंडस चेहरा. हसत खेळत बाळ रांगायला लागलं."आनंदीआनंद गडे इकडे तिकडे चोहीकडे". गोजिरवाणं बाळ अठरा महिन्यांच झालं. घरात व अंगणात फुलपाखराच्या मागं दुडुदुडु धावु लागलं. परंतु एकाएकी अघटीत घडलं, सोनुल्या बाळाला दृष्ट लागली.

परसदारी न्हाणीघर होतं, तिथे चुलीवरच्या भाणात (हंड्यात) आंघोळीकरिता पाणी तापवत ठेवलं होतं, बाळ विनू चुलीची धग शेकत आई येऊन आंघोळ घालण्याची वाट पाहात बालक्रीडा करीत होता. कुठुनतरी एक बाई अवतरली, तिनं बाळाच कौतुक केलं त्याला आंजारले गोंजारले आणि आली तशी अचानक नाहीशी झाली. असे म्हणतात की त्या बाईची बाळाला नजरबाधा झाली.

राधाबाईंनी बाळ विनुला आंघोळ घातली, त्याच्या गोकुळताईने त्याचे अंग पुसुन त्याला पाळण्यात नेऊन झोपवले. अंगाई गीत ऐकत पाळण्याच्या हिंदोळ्यांमुळे बाळ विनायकाला गाढ झोपआली. दुपारची वेळ झाली बारा वाजून गेले, एरवी या वेळेपर्यंत उठणारं बाळ अजुन का बरं उठत नाही म्हणून राधाबाई चुलीवर आधण काढण्याच मडकं घेऊन पाळण्यापाशी आल्या. बाळ विनायकाच्या सगळ्या खोड्या ठाऊक असल्यानं त्यांनी आपली चाहुल न लागू देता झोपेत गालातल्या गालात हसणाऱ्या बाळाच्या पाळण्याला हलकासा झोका दिला, तरी

सुध्दा त्याने काही हालचाल न केल्यानं त्याच्या गुबगुबीत गालांना स्पर्श केला असता त्यांच्या हाताला चटका बसला. म्हणून त्यांनी बाळाच्या सर्वांगावर हात फिरवला त्याचं अंग तापानं फणफणत होतं.

भरीतभर म्हणजे विनुच्या वडिलांची तब्येतही बिघडली होती. राधाबाई धास्तावल्या. घरातले सर्वजण गांगरून गेले. परंतु राधाबाईंनी परिस्थिती ओळखून मानायाला शिनुमामाच्या घरी दाबाळला पाठवलं. शिनुमामा हे अप्पांच्या आतेबहिणीचे यजमान श्रीनिवास तिरोडकर. कृष्णा; अप्पांचा थोरला भाऊ अंगणात येज्याझाज्या घालीत शिनुमामाची वाट पहात राहीला. छोट्या विनुला मांडीवर घालुन राधाबाई दाराकडे नजर लावुन बसल्या होत्या. कधी एकदा शिनुमामा येतात असं त्यांना झालं होतं. शिनुमामा पडवीत दिसल्याबरोबर त्यांचा जीव भांड्यात पडला. शिनुमामांना पाहताच त्यांना ओकसाबोकशी रडू कोसळलं. अप्पांच्या वडिलांनी झाला प्रकार शिनुमामांना कथन केला.

सायंकाळी सहाच्या दरम्यान शिनुमामा डॉक्टरना स्वतःच्या कारंतीतुन(प्रवाशांची ने आण करणारे मध्यम आकाराचे स्वयंचलीत वाहन) घेऊन आले.डॉक्टरांनी अप्पाला तपासले, आजाराचे गांभीर्य आणि उपचारांच्या मर्यादाही त्यांच्या लक्षात आल्या असाव्यात. त्यांनी आपल्या बॅगेतली काही औषधे दिली आणि झाडपाल्याची काही औषधे ही सुचवली. सर्वात महत्वाचे म्हणजे काही मौलीक सुचना अप्पांच्या आईवडिलांना केल्या. विनुला इतर मुलांपासून दूर ठेवायला सांगितले. शिवाय त्याची विष्टा कटावक्षाने जाळून टाकायला सांगितली. अप्पांच्या पायाला मालीश करण्यासाठी शिनुमामांबरोबर काही विशिष्ट प्रकारची तेलं पाठवून देतो म्हणाले. ती तेलं अप्पांच्या पायांना जोरात चोळू नका हे आवर्जून सांगितलं.

डॉक्टरांनी अनेक उपाय सांगितले. परंतु बाळ विनुला कोणती व्याधी झाली आहे हे न सांगताच निघून गेले, आणि हीच बाब सगळ्यांच्या काळजाचा ठोका चुकवून गेली. तशी घरात दबक्या आवाजात चर्चा ही सुरू झाली. अप्पाचा आजार असातसा साधासुधा नाही हे सगळ्यांना कळून चुकलं. विनुची आई मात्र स्तब्धपणे बसून होती. अप्पाला कसलीतरी असाध्य व्याधी झाली असल्याची तिची शंका खरी ठरली. डॉक्टरांनी मात्र बाहेर पडल्यानंतर कारंतीत बसताना शिनुमामांना,अप्पाला जडलेल्या आजाराची सविस्तर कल्पना दिली. "छोट्या विनुचे दोन्ही पाय पंगू व्हायच्या मार्गावर आहेत. आणि यावर सध्यातरी खात्रीलायक उपाय गवसलेला नाही". विनुला ज्वर

आला केव्हा आणि तो उलटला केव्हा हे कळण्याआधीच बाल विनुचं विश्वंच उलटंपालटं झालं. पोलीओ सारख्या दुर्धर रोगाने विनुचे दोन्ही पाय हिरावून घेतले, दोन्ही पाय लुळेपांगळे झाले.

जगन्नाथरावांची फोंडाऱ्यात वडिलोपार्जित शेतीवाडी होती. एकत्रित कुटुंब, शिवाय आर्थिक स्थिती बेताचीच असायची. जवळपास त्यावेळी शाळा देखील नव्हती. नजिकच्या शहरात सुध्दा शिक्षणाची सोय नसल्याकारणाने लोक जरी हुशार असले तरी अपंगत्व कशामुळे येते याची जाण त्याकाळी अनेकांना नसायची. एकत्र कुटुंब असल्याकारणाने परस्परांबद्दल जिवाळा असल्यामुळे, दैवगती समजून अप्पांचे पंगुत्व मुकपणे सगळ्या घराने स्वीकारलं. परंतु भोगवट्याचे भोग असे समजून हातावर हात धरून बसणाऱ्यांपैकी अप्पांची आई नव्हती, त्या माऊलीने आपल्या मुलाला शारीरिक अपंगपणातून बाहेर काढण्याचा निर्धार केला. त्याप्रमाणे ती कामाला लागली देखील. प्रथमतः डॉक्टरांनी दिलेली औषधे आणि सांगितलेले झाडपाल्याचे उपाय त्यांनी सांगितलेल्या तंतोतंत पध्दती प्रमाणे वेळेवर सुरु केले.

एव्हाना विनुच्या पायावरून वारे गेल्याची वार्ता आसपासच्या वस्तीत लगोलग पसरली. त्यामुळे आत्मियतेपायी वाड्यावरील अनेकजण आपापल्यापरीने विनुच्या दुखण्यावर उपाय सुचवायला लागले.

रंगीबेरंगी चित्रविचित्र वासाच्या तेलांची तर रीघ लागली. शिनुमामाने तरतऱ्हेचे वैद्य, वेगवेगळ्या चिकीत्सापध्दतीचे डॉक्टर्स यांना अप्पाच्या उपचारांकरिता घरी आणण्याचा सपाटाच लावला होता. वेळी अवेळी, प्रसंगी जागरण करून अप्पाच्या पायाला तेलं चोळणे, मर्दन करणे असे उपाय सुरु झाले. ही तेलं लाऊन झाली की राधाबाई अप्पाचे पाय शेकून देत असत. कुणीतरी उपाय सुचवला की नाचणी गरम करून ती पायावर घालावी,तर काहींचे मत होते की गरम वाळूत पाय पुरून ठेवा अप्पाचा आजार बरा व्हायला नक्की लाभदायक होईल. अप्पांची आई बिचारी कधी नाचणी गरम कर तर कधी रेती गरम कर असे आलटून पालटून उपाय अथकपणे करायची. बाळ विनायकाच्या डोळ्यातून धुरामुळे आणि त्याच्या माऊलीच्या डोळ्यातून दुःखाने अश्रूंच्या धारा वाहात. रुईची पानं गरम करून पायांना बांधण ही वरचेवर चालू होते. शिवाय तुळशीच्या पानांची धुरी पायांना देणं, तिळाच्या तेलात मिरी काजळासारखी खलून पायाना मर्दन करून नंतर सूर्यस्नान घेणे, आंधोळीच्या पाण्यात तुळशीची पानं टाकून

आंधोळ करणे असे अनेकविध प्रकार अप्पांकरीता सर्वजण जीव तोडून करत होते. प्रयत्नांची पराकाष्ठा चालू होती. राधाबाईंनी सर्व उपाय करत मनाच्या तीव्र ताकदीने नियतीशी झुंज घ्यायचे ठरवले. कोकणातल्या कोणा सहदाने सुवासिनीस अचळणीवाण देण्याचा सल्ला दिला. दादा(रामकृष्ण सहकारी) तेव्हा तिथं होते. अचळणी वाणाच विधिशास्त्र दादांनी राधावकांना समजाऊन सांगितलं. अचळणीवाण हे अचळगौरीला घ्यायच असतं. अचळगौर म्हणजे जिची सर्व संतती हयात आहे अशी सवाष्ण बाई. आदल्या दिवशी विरजून ठेवलेल्या दह्याचे वाण अचळगौरीला देतात.

पिशाच्चबाधेने, नजर लागल्याने किंवा कोणी केलेल्या करणी मुळे अप्पाला अपंगता आलेली नसून रोगाची लक्षणे वेळीच ध्यानात न आल्याने रोगाबद्दलच्या अज्ञानामुळे पोलीओ सारखी असाध्य व्याधी अप्पाला जडली असल्याच डॉक्टरांनी सांगितलेल राधाबाईंना आताशा उमगू लागलं होतं.

पोलीओ हा सांसर्गिक रोग असून सामान्यतः दीड ते पाच वर्षांपर्यंतच्या मुलांना लागण होण्याची शक्यता अधिक असते, असं डॉक्टरानी म्हटल्याचं ही अप्पांच्या आईला आठवू लागलं.

बाळ विनु तेव्हा अठरा महिन्यांचा होता तेव्हा सात आठ दिवस विनुला सर्दीन पछाडलं होतं, त्यावर काही घरगुती उपाय राधाबाईंनी तेव्हा केले होते. दरम्यान अप्पाला उलट्याही झाल्या होत्या. त्यापुर्वी महिनाभर आधी पातळ जुलाब होऊन बाळ विनुला थोडा अशक्तपणा आला होता. परंतु सुदृढ अंगलट असल्याकारणाने त्याकडे राधाबाईंच थोड दुर्लक्ष झालं.

दिवसेंदिवस मायबापाच्या काळजीचा विषय बनत चालला होता अप्पाचा आजार. तरीदेखील अप्पाची आई काळजी करण्यापेक्षा कृतीला अधिक महत्त्व घ्यायची. राधाबाईंना त्यांच्या दुरच्या एका नातेवाईकाने म्हटले "आगे राधे अशें कीदें करता? हाणीर आसा चेडो आनी सोदता सगळो वाडो." यावर राधाबाई उद्गारल्या,"हाणीर आसु ना जाल्यार सातासमुद्रा पेल्यान आसु, म्हज्या विनुखातीर खंयच्यानुय वखद हाडपाक तयार आसा. तु सांग मरे, वोकोत कीद्याक करता आताच हाडटा". त्यावर त्या नातेवाईकाने सांगितले काजुची फेणी तुमच्या घराजवळपास कोणीतरी काढत असणारच. तेच उत्तम औषध आहे. राधाबाईंना आठवलं, काही दिवसांपुर्वी विनुला सर्दी झाल्यामुळे छातीला चोळण्याकरीता काजुची फेणी आणली होती त्यानं विनुला बरंही वाटलं होतं त्यातली अंगुलीभर फेणी वीतभर बाटलीत उरलेली असावी. नव्या

उमेदीने राधाबाईंच्या अंगात बळ संचारले, ताबडतोब त्यानी काजुची फेणी अप्पाच्या पायाला चोळण्यास सुरुवात केली. अप्पांना हे औषध परिचयाचे वाटले म्हणून त्यांनी आईकडे बघितले, राधाबाई म्हणाल्या "होय बेटा काजुफेणी आहे. पोलीओमुळे चेतनाशून्य झालेल्या आपल्या मुलाच्या दोन्ही पायांकडे पहात जगन्नाथराव पत्नीच्या प्रयत्नांकडे पहात म्हणाले, "नियतीचा खेळ आहे, नियतीने दिलेले आव्हान राधे किती सहजगत्या स्वीकारलस दोषारोप किंवा टीका कोणी करो तू आपलं काम श्रद्धेने करत आहेस". राधाबाई मध्येच म्हणाल्या "असं का बरं म्हणता? अहो डॉक्टरांनी आशा सोडली म्हणून काय झाले? विनुची आई आहे मी, परिस्थितीला बरी सहज शरण जाईन, आणि माझ्या विनुलाही मी हीच शिकवण देणार आहे, परिस्थितीपुढे झुकायचे का म्हणून? पाय पंगू असले तरी बाकी सर्व अंग ठीकठाक आहे, त्याची पंचेंद्रिये शाबूत आहेत, ह्या जमेच्या बाजु नाहीत का"? यावर जगन्नाथरावांना मोठं हायसं वाटलं, ते समाधानाने सुस्कारा सोडत राधाबाईंना म्हणाले "राधा सुरवातीला मला आकाश कोसळल्यासारखं वाटलं होतं, पण तुझ्यामुळं मला धीर आला". जगन्नाथरावांच बोलणे चालूच होते.

तिन्हीसांजा झाल्यामुळे राधाबाई दिवेलावणी करण्याकरिता उठल्या. इतक्यात रामकृष्ण माधव उपाख्य दादा सहकारी दांपत्याचे आगमन झाले. दादा नजीकच्या सिमेल या गावात राहात असत. दादांची पूर्वापार चालत आलेली शेतीवाडी होती. शिवाय भिक्षुकी ही करायचे. दादांना दोन मुले. भिकाजी हा दादांचा धाकटा मुलगा, त्याला सर्वजण बापू म्हणत. बापूचे वय जेमतेम पाच वर्षांचे तर काशी ही त्याच्यापेक्षा दोन वर्षांनी मोठी. हेच बापू कालांतराने अवध्या एकोणीसाव्या वर्षी गोव्याच्या स्वातंत्र्य लढ्यात हुतात्मा झाले.

राधाबाईंनी तुळशी वृंदावनाला निरंजनाने ओवाळले. राधाबाईंनी सहकारी दांपत्याला बसायला पाट दिले. दादांच्या सौभाग्यवती सीताबाई परवचा म्हणायला लागल्या.

दिव्या दिव्या दीपत्कार

कानी कुंडल मोतीहार

दिव्याला देखून नमस्कार

तिळाचे तेल कापसाची वात

दिवा तेवे मध्यानरात

दिवा तेवे देवापाशी

माझा नमस्कार सर्व देवांपाशी.

घरांतलं वातावरण आज अधिक प्रसन्न झालं. सीताबाईंच्या श्लोकगायनात सर्वजण गुंग

होऊन गेले.

अप्पांच्या मनातील एकएक दालन उघडु लागलं होत. त्यांना शारीरीक थकवा जाणवत होता, बोलताना धाप लागायची, त्यांची ती अवस्था मला पाहवत नव्हती. जुन्या आठवणी जाग्या होत असल्याचं त्यांच्या चेहऱ्यावर जाणवत होतं. मला म्हणाले "जबन(माझं टोपणनाव) मला अजून बरंच काही सांगायचय,साठवणीतल्या आठवणी आहेत, आठवेल तसं सांगतो क्रमवार तु लिही.

जसजसे विनुचे वय वाढत गेले तशी त्याला परिस्थितीची जाण होत गेली. आईवडिलांच्या अधुनमधून होणाऱ्या संभाषणामुळे अनेक गोष्टींचा उलगाडा होत होता. स्वतःमध्ये इतर विकलांग मुलांसारखी शंभर टक्के पराधिनता नसली तरी बाकीच्या सुदृढ मुलांसारखे खेळता बागडता येणार नाही ह्याची पूर्ण जाण विनुला झाली होती. घरापासून दूर असलेल्या शाळेत जाणे ही खूप दूरची गोष्ट होती. परक्या गावात जाऊन राहण्याची सोय जरी असली तरी आपल्यासारख्या अपंगाला कोण ठेऊन घेणार?

सकाळची वेळ होती ऊन पाऊस असा खेळ सुरु होता, घरासमोरच्या अंगणातल्या दुर्वाकुरांवर कोवळ ऊन चमकत होतं. सर्वत्र चिमण्यांचा चिवचिवाट ऐकु येत होता. घराच्या ओवरीत बसून बाहेरील सौंदर्याची मजा लुटत आबालवृद्ध चहाचा आस्वाद घेत होते. एवढ्यात भुरभुर पाऊस पडायला सुरुवात झाली. शिनुमामा भिजतच पडवीत शिरले. सगळ्या भावंडात थोरली गोकुळ त्यांची लाडकी असली तरी अप्पांवरही त्यांचे अपार प्रेम होते. शिनुमामा अंमळ घाईत होते, म्हणून ते विनुला कवटाळून आत घरात गेले. शिनुमामा पाठोपाठ अप्पा सोडून सर्वजण आत आले.अप्पा मात्र एकटेच पडवीत बसून राहिले. इकडच्या तिकडच्या गप्पा चालू होत्या. घरात चाललेल्या संभाषणाकडे अप्पांनी कान टवकारले, बोलणी संपली आणि त्वरीत शिनुमामा निघाले. संभाषणावरून पुढील उपचारांकरीता उद्या पणजीला जायचं आहे हे अप्पांच्या लक्षात आले. शिनुमामा ही अप्पांची शीडकाठी होती. उपचार करण्याच्या मिषाने शिनुमामांनी गोव्यातली बरीच ठिकाणे विनुला दाखवली होती. परंतु पणजीचे दर्शन पहिल्यांदाच होणार होते. दुसऱ्यादिवशी सकाळीच शिनुमामा कारेंत घेऊन आले. कारेंत मुख्यरस्त्यावर उभी करून पायवाटेने घरी आले. घर आणि मुख्य रस्ता यामधील अंतर अंदाजे मैल भरा इतके दूर होते. शिनुमामासोबत त्यांचा मुलगा देविदास ही आला होता, तो अप्पांच्याच वयाचा. शरीरयष्टी नाजूक,देखणा व चुणचुणीत तितकाच हुशार.

कारेंतचालकाच्या आसनावर शिनूमामा बसले. आप्पा अपंग असल्याने दोन्ही हातांवर सर्वांगाचा भार घेऊन कारेंतीत चढला, दोन्ही पायाने सरपटत मामांच्या मागच्या आसनावर आईला बिलगून बसला. देविदास कारेंतीच्या प्रवेशदारावर मोठ्या ऐंटीत उभा होता. त्या काळी संपूर्ण गोव्यात इन-मिन-तीन कारेंती. कारेंतीची किंमत फार होती. त्यामुळे कारेंत विकत घेणे भल्याभल्यांच्या ऐपतीपलीकडे होतं. देविदासच्या बाप्पाची कारेंत म्हटली की वारसाहक्काने त्याचीच ती. सावड्याला माझे मामा बाबी पाटकर राहात असत. त्यांचे पूर्ण नाव गोविंद सिताराम पाटकर .त्याना लोक बाबी म्हणून ओळखत.

त्या जमान्यात माझ्या मामाचीही कारेंत होती. आम्हा भावंडाना अतिशय अभिमान वाटायचा. मामाची कारेंत डौलत येताना दृष्टीस पडली की लोकांची नजरेस भरेल अशा थाटांत मी लांबून हाताने इशारा करत असे. चालक कारेंत थांबवायचाच कारण मामांचा फार धाक होता, असो.

कुणीही हात दाखवला की शिनूमामा कारेंत थांबवत. अतिशयोक्ती नव्हे परंतु खरोखर त्या काळी पावलोपावली कारेंत थांबत. उतारू चढले की तोंडात दोन बोटे खुपसून दीर्घ शिटी देविदास वाजवे. तेव्हा मामा कारेंत चालू करत. एखाद्याला उतरायचे असेल तर कारेंत थांबवण्यासाठी देविदास आखूड शिटी वाजवायचा. उतारूकडून पैसेही तोच घ्यायचा. आप्पा हे सर्व बारकाईने पाहात होता. बऱ्याच वेळा सर्व बोटे तोंडात खुपसून आप्पांनी देविदास सारखी शिटी वाजवायचा प्रयत्न केला. शिटी एकदाही वाजली नाही. पण आईचे कापड मात्र थुंकीने थबथबलेले होते. पणजीला पोचेपर्यंत कारेंत ठेचून भरली होती. त्या दिवसा पासून आप्पांना देविदास महान वाटायला लागला.

शिनूमामाने पणजीला नुकतेच शंखवाळकरांच्या घरात भाड्याने राहायला गेले होते. हे बिऱ्हाड कॅफे सेन्ट्रलच्या मागे होते. त्याच दिवशी मामांनी आप्पाला म्हापशांतील डॉक्टर गायतोंडेंच्या हॉस्पिटलात दाखल केले. आप्पाचे वय सात ते आठ वर्षांचे असेल तेव्हा. ठरलेल्या वेळी न चुकता हॉस्पिटलांत नेणे आणणे, असा क्रम तीन महिने चालूच होता. आप्पाची आई सर्वशक्ती पणाला लावून आप्पांवर डॉक्टरांच्या सल्यानुसार डोळ्यात तेल घालून उपचार करत असे.

शुश्रूषा करत करत माऊली फार थकून जायची. राधाबाईच्या सांधे दुखीची कुरकुर सुरू झाली. चालणं मंदावलं होतं. घरगुती उपचार झाले. लवमात्र फरक पडला नाही. अप्पांच्या वडिलांच्या लक्षात आले. त्यांनी शिनूमामांच्या कानावर घातले. आप्पांची तपासणी झाल्यावर राधाबाईची वैद्यकीय तपासणी डॉक्टर गायतोंडयांनी केली. दुखणे अंगावर काढले म्हणून डॉक्टर राधाबाईवर बरसले. थोड्याश्या उपचारांनी राधाबाईची

सांधेदुखी बरी झाली, थोडक्यात निभावले.

तीन-चार महिने उलटले. आप्पांच्या प्रकृतीत यत्किंचितही फरक पडत नव्हता. शिनुमामाच्या मनाला चिंतेने ग्रासले. तसे मामांनी डॉक्टर गायतोंडेना बोलून दाखविले. डॉक्टरांनी सर्व चाचणी अहवालावरून बारकाईने नजर फिरवली व संध्याकाळी भेटायला बोलावले. सायंकाळी शिनुमामा राधाबाई व जगन्नाथराव हॉस्पिटलात गेले. डॉक्टर गायतोंडेयांनी यथानुक्रमे केलेल्या उपचारांची उजळणी उघडपणे केली. यशाची हमी देण्याचे नाकारले. याहून अधिक उपाय त्यांच्या माहितीत नसल्याचे प्रांजळपणे कबुलही केले. पोलीओ सारख्या व्याधीवर अजून व्हावे तेवढे संशोधन झालेले नाही. तथापि पणजी मधील सरकारी मोठ्या इस्पितळात भरती करून, अजून एकदा खात्री करून घेणे उचित ठरेल असे सूचित केले. हॉस्पिटलचा बराच खर्च शिनुमामाने उचलला होता. डॉक्टर गायतोंडेनी तपासणीचे व ओषधपाण्याचे पैसे घेण्याचे नाकारले. शिनुमामाचे डोळे अश्रूंनी डबडबले. डॉक्टर गायतोंडेना राहावले नाही. मामांच्या खांदयावर हात ठेऊन मनोधैर्य कायम ठेवण्याचा सल्ला दिला. डॉक्टर गायतोंडेचे विचार उदात्त वाटलेच. त्याहून स्वकर्तव्यदक्षता जास्त उदात्त वाटली. अनुभवाच्या कमानीत अजून भर पडली.

एवढे दिवस आईच्या एका डोळ्यात आशा व दुसऱ्या डोळ्यात निराशेचे किरण होते. परंतु डॉक्टर सौझानी हात वर केले. तेव्हा मात्र माऊलीचे हातपाय गळून पडले. अपेक्षा पूर्णपणे मावळली. आप्पा स्वतःच्या पायावर आजीव उभा राहू शकणार नाही हे कटू सत्य आप्पांच्या आईला कळून चुकलं होतं. यशवंत होण्यासाठी मनुष्याला पायाच्या रुपाने परमेश्वराने दोन चाके दिलेली आहेत. आप्पांचा तोच अवयव निकामी झाला तर? राधाबाईंना कल्पनाही असह्य झाली आणि त्या गर्भगळीत झाल्या. पायाखालील जमीन सरकल्याचा भास झाला. राधाबाई रडकुंडीला आल्या जगन्नाथरावांनी त्यांना धीर दिला, माजघरातील खुंटीवरला कोट आणि टोपी चढवून निघाले. थेट पायीपायी दादा सहकारींचे घर गाठलं.

दादा अगदी प्रेमळ व निर्मळ अंतःकरणाचे. त्यांचा धर्मशास्त्राचा अभ्यास दांडगा होता. गावातील लोक अडचणीच्या वेळी दादांचा सल्ला घेता असत. जगन्नाथराव दादांच्या घरी पोचले तेव्हा दादा घरी नव्हते. सीतावहिनी होत्या. सीतावहिनींनी प्रथम सर्वांची ख्यालीखुशाली विचारली, इतक्यात दादांची मुले काशी व भिकाजी धावत येऊन आपल्या जगन्नाथकाकांना बिलगून बसली. घरात मोजकीच माणसे असली तरी

अनेकांशी घरोब्याचे संबंध असल्यामुळे येणाऱ्या जाणाऱ्यांचा मोठा वावर असायचा. दादांच्या दोन्ही मुलांमध्ये बापु लहान असूनही धीरगंभीर वृत्तीचा सर्वांची चिंता करणारा त्याउलट चिमुरडी काशी चुणचुणीत, हसरी तिचा गळा गोड, कुणाच्याही गळ्यातून गाण ऐकल की ती चिमणीसारख टिपून घ्यायची, आणि म्हण म्हटल की आढेवेढे न घेता म्हणायची. सीताबाई चहा करून आणोपर्यंत दोन तीन गाणी तिने जगन्नाथरावांना ऐकवली देखील. एवढ्यात दादा आले, दादांची चाहुल लागताच मुले आज्ञाधारकपणे आत गेली.

दादा पाय धुऊन घरात आले. चहा घेत इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्या, दादांनी विनुच्या प्रकृती बदल विचारपुस केली जगन्नाथराव कावरेबावरे झाले, त्यांचा भयभीत चेहरा दादांच्या चौकस नजरेतून सुटला नाही. बराच वेळ जगन्नाथराव स्तब्ध बसून राहिले. दादा जगन्नाथरावांच्या समोरच आसनमांडी घालून बसले, जगन्नाथराव दादांना संमुख पाहून विव्ळत हुंदके देत रडू लागले. पाटील परिवारातील मुख्य कर्ता पुरुष वयाने दादांपेक्षाही कितीतरी मोठे परंतु लहान मुलांसारखे ओक्साबोकशी रडायला लागल्यावर सीतावहिनींच्याही डोळ्यात अश्रु उभे राहिले, पदराने डोळे पुसत त्या मिंतीच्या आधाराने उभ्या राहिल्या. सहकारी दांपत्याला हे कोणत आक्रीत घडत आहे काही कळेना झाल. परंतु जगन्नाथरावांनी थोड्याच वेळात स्वतःला सावरलं, रडणं आवरून पंचाने डोळे टिपले. आता जगन्नाथराव सावरून बसल्यामुळे काय बोलतात याकडे दादा व सीतावहिनी चिंतातुर होऊन कान टवकारून पहात होते. जगन्नाथराव सविस्तर सांगू लागले, "अप्पाच्या दुखण्यापुढे डॉ.सोझानीही हात टेकले आहेत .अप्पाच्या पायातली शक्तीच हरपली आहे, निसर्गाने घातलेल्या घाल्यामुळे पंगू झाल्याकारणाने अप्पा बराच चिडचिडा झाला आहे, इतर मुले खेळताना गोंगाट करतात,धुडगुस घालतात ते त्याला सहन होत नाही. एकदम चिडतो त्रागा करतो. त्याच्या हेकेखोरपणाला सीमा राहिली नाही. रागाचा पारा चढला की अंगणातली रोपटी मुळापासून उपटून टाकतो. आईच्या(राधाबाईच्या) मांडीवर कोणी बसलेले त्याला सहन होत नाही, त्यांच्याकडे कुत्सितपणे बघतो, छोट्याशा कारणावरून किरकिर करीत हात धुऊन मागे लागतो.त्याची मर्जी राखण्यासाठी इतरांची मात्र सतत धडपड चालू असते अगदी पार तो झोपेपर्यंत.इतरांना हे प्रकार मनोरंजनाचे वाटतात,त्यांची करमणुक होते. मला तर केवळ हा मनोविकाराचा प्रकार वाटतो. अप्पाच्या अशा वर्तनानं मी देखील अस्वस्थ होतो,संतापतो "

जगन्नाथरावांनी काढलेला निष्कर्ष दादांना योग्य वाटला,म्हणून "अगदी बरोबर आहे तुमचं", असं म्हणत त्यांनी दुजोरा दिला.

"मुख्य अडचण म्हणजे अप्पाच्या आईलाही असे वाटणे कौतुकाचे वाटते. रामकृष्णा ! अरे ! खरोखर मला यावर काही सुचत नाही रे. अप्पाचे पुढे काय होईल या विचारानं मी व्याकुळ झालो आहे. तुला माहीत नाही, रामकृष्ण !!!....."चहा पिऊन होईपर्यंत जगन्नाथराव अखंड बोलत राहिले.

दादांची सदसदविवेकबुद्धी वाखाणण्याजोगी होती, दादा जगन्नाथरावांच्या घरी अप्पांना बघण्याकरिता वरचेवर जात असत. त्यांना अप्पांचा कमकुवतपणा ठाऊक होता, त्या शिवाय सीताबाईंच्या कानावर देखील अप्पांचे प्रताप ऐकीवात आले होते. "आम्हाला ह्या गोष्टींची पुरेपुर कल्पना आहे" जगन्नाथरावांच्या हातातील रिकामा चहाचा कप घेत त्या म्हणाल्या. जगन्नाथराव अवाक होऊन सीताबाईंच्या चेहऱ्याकडे पहात राहिले. दादा म्हणाले, "तुझ्या घरातील सर्व प्रकारांची मला इत्थंभूत माहिती आहे. राधाक्काच्या लक्षात आलं नाही अस समजून मी एक दोनदा तिला दाखवूनही दिले, आज ती काहीही ऐकण्याच्या मनस्थितीत नाही, स्वाभाविक आहे; आई आहे ती अप्पाची. तिच चुकत आहे अस ही म्हणता येत नाही. आईची माया आहे ती, अप्पाच्या खोड्यांनी तिच्या अंगाचा तिळपापड होऊन नाही चालणार. आता आपण डोकं थंड ठेऊन अप्पाच्या या स्थितीवर काही उपाय काढूया. सूर्य डोक्यावर आला आहे, माध्यान्ह झाली आहे. तुझा काही आज उपास नाही. आता तू जेऊनच जा. मी इथलं सर्व आटोपून नंतर येतो". जगन्नाथरावांनी बराच वेळ बसून आखडलेली मांडी सोडवली पाय ताणत ते उभे राहिले व म्हणाले "नको घरी सगळेजण वाट पहात असतील मी निघतो. जगन्नाथराव जसे निघण्याकरीता उठले तशी दोन्ही मुले काशी आणि बापू धावत आली, त्यांनी घातलेला विळखा सोडवत दोघांनाही गोंजारत जगन्नाथराव आपल्या घरी जाण्याकरीता निघाले.

घराकडे जाताना त्यांच्या मनात विचारांचा कल्लोळ माजला, आपल्या पोरकटपणे रडण्याची लाजही वाटू लागली. परंतु त्यांना हायसं वाटलं कारण दादा आणि सीतावहिनीना आपल्या चिंतेचं मूळ कारण कळलं आहे. दादांच्या व्यवधानी स्वभावाचे त्यांना कौतुक वाटलं, स्वतःचा संसार नीटनेटका करून इतरांच्या समस्यांवर विचार करून त्यांनाही दिलासा मिळावा या करीता धडपडणाऱ्या आपल्या मित्राचा दादांचा त्यांना अभिमान वाटला. एवढ्यात त्यांना दादांचे उद्गार आठवले, "मानवी बुद्धी हे ज्ञानाचे उत्पत्तिस्थान आहे, विषयाचे आकलन असल्यास मोठमोठी कामेही चुटकीसरशी करता येतात. ज्ञानाच्या सामर्थ्याला जोड हवी फक्त परोपकाराची; दुसऱ्यांसाठी काहीतरी चांगलं करण्याची सहजप्रवृत्ती हवी", या आणि अशा अनेक सदविचारांनी त्यांचा ऊर

भरून आला झपाझप पावलं टाकत ते घराकडे वळले.

दादांशी बोलल्यामुळे जगन्नाथरावांचे मन बरेच हलके झाले होते. ते खुशीतच घरात शिरले. हातपाय धुतले, दरवाजा लोटून आत आले. शिनुमामांना बसलेले पाहून त्यांना हुरूप आला. शिनुमामा हा तर त्यांचा पाठीराखा, संकटसमयी हाक मारल्यावर उभा राहणारा आज असा अचानक न बोलावता कसा काय हजर झाला? त्यांना आश्चर्य वाटले, बरोबरच सर्वांची जेवणं झाली शिनुमामा जायला निघाले, जगन्नाथरावांनी त्यांना थांबवून घेतले. बऱ्याच दिवसांनी भेटत असल्याने शिनुमामाही मित्राकरिता थांबले. मनपसंत भोजन झाल्या मुळे दोघेही मित्र चटई टाकून आडवे झाले.

सायंकाळी पाचच्या सुमारास दादा वेळातवेळ काढून आले. शिनुमामा अंगणात उभे होते. शिनुमामांना पाहून दादांना खूप बरं वाटलं, कारण दादांच्या डोक्यातील योजना मार्गी लावण्याकरीता त्यांना शिनुमामांचा आधार भक्कम वाटला. शिवाय राधाबाईंची समजूत काढण्याचे काम शिनुमामाच योग्य तऱ्हेने करू शकतो याची त्यांना जाणीव होती. शिनुमामा व दादा पडवीत आसन मांडून बसले. अप्पा पडवीतच होता. त्याने आत जाऊन दादा आल्याचे आईला कळवले. घरातील सर्वजण पडवीत जमले, अप्पाला कवळे येथील पाठशाळेत धाडण्याचा प्रस्ताव दादांनी सर्वासमोर मांडला. कवळे मठातील पाठशाळेत त्याला इतर मुलांच्या संगतीत बरे वाटेल,चांगले संस्कार होतीलच शिवाय वेदाभ्यास शिकण्याची सोय होईल, सर्वजण तयार असतील तर दादा पाठशाळेत आपल्या शब्दावर अप्पाला प्रवेश मिळवून देणार होते.

अप्पांच्या वडिलांना ही कल्पना आवडली, त्यांनी लगेच होकार दिला परंतु अप्पांची आई मात्र नाराज झाली, तिला वाटत होत; अप्पा जर सर्वसाधारण मुलांसारखा धडधाकट असता तर शिक्षणासाठी त्याला इतर कुठेही पाठवायला तिची हरकत नव्हती, परंतु अप्पाच्या अशा अवस्थेमुळे आईवडिलांपासून दूर राहील्याने त्याच्या मनावर अनिष्ट परीणाम होतील असं तिला वाटत होत. आपलं मत तिनं दादांची भीडभाड न बाळगता ठामपणे मांडलं. दादाही विनयशील स्वभावाचे असल्याकारणाने त्यांना राधावकांचे म्हणणे गैर वाटलं नाही. उलट ते मनातल्यामनात म्हणाले;"आई आहे ती अप्पाची तिला आपलं मुल आपल्यापासून दुरावून नेऊ नये अस वाटणं साहजिक आहे". त्यामुळे त्यांनी तो विषय बदलला. पंधरा वीस मिनिटे इकडच्या तिकडच्या गप्पागोष्टी चालल्या होत्या, राधाबाईंना त्यात अजिबात रस नव्हता. दादांसारख्या सच्छील व परोपकारी सदगृहस्थाचे मन आपण दुखावले तर नाही ना? या विचारानी

त्या कष्टी झाल्या. राधाबाईंच्या या अशा बोलण्याने जगन्नाथरावांचे मन सचिंत झाले. दादांचे मन आपल्या पत्नीने मोडल्यामुळे ते मनातून खिन्न झाले. राधाबाई व जगन्नाथराव आपापल्या विचारात मग्न असतानाच शिनुमामांनी आपल्या बोलण्याकडे त्यांचे लक्ष वेधले. कुठेतरी शेण साठवण्याच्या गायरीत गाय पडली आणि तिचा पाय मोडल्याची खबर ते सांगत होते. पाय हा शब्द कानावर पडताच राधाबाई अधिकच भयभीत झाल्या. अपंग असलेल्या आपल्या मुलाचं शिक्षण कसं होणार ह्या चिंतेने त्यांना ग्रासले. त्यांनी शिनुमामाला आत बोलाऊन अप्पाला पाठशाळेत पाठवायला आपली हरकत नसल्याच सांगितलं. जगन्नाथरावांच्या जीवातजीव आला, दादाही प्रसन्न मुद्रेने आपल्या घरी जायला निघाले.

ठरल्या प्रमाणे दादा व शिनुमामा कवळे मठातील पाठशाळेत गेले. दादांच्या ओळखीने विलंब न लागता विस्तृत माहिती मिळाली. दादांनी हस्तलिखित माहितीपत्रक मिळवले. त्याकाळी आजच्यासारखे मोठ्या आकाराचे भरडकथा लिहिलेले माहितीपत्रक नसायचे. टीचभर चिठोऱ्यात मोजकाच परिचय. त्यात सगळे आले. पाठशाळेतील वातावरण आणि सभोवतालचा परिसर शिनुमामाना भावला. शिक्षकांची ओळख झाली शिनुमामांना वातावरण बरे वाटले.

आप्पाला पाठशाळेत घालण्याचे पक्के झाले. दुसऱ्या दिवशी अमावास्या होती म्हणून दादांनी तो दिवस वर्ज्य केला. आप्पांची आई मधेमधे घोळ घालायला लागली. आखलेला बेत लांबणीवर टाकण्याचे माऊलीने सुरूच ठेवले. सगळे बुचकळ्यात पडले. दोन तीन आठवडे असेच गेले. आप्पांच्या आईचे आढेवेढे घेणे चालूच होते. विचार न पटल्याने घरांत धुसफुस व्हायला लागली. हळूहळू वादाला तोंड फुटायला लागले. प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे घरांत वादविवाद व्हायला लागले. पाठशाळेचे नाव घेतल्याने अप्पांच्या आई वडिलांमध्ये सर्वासमोर खटके उडायला लागले. आप्पांच्या घरातील वस्तुस्थितीची बातमी दादांच्या कानावर कोणीतरी घातली. म्हणाला माझे नाव घेतल्यास आगीत तेल पडून भडका उडेल. निकोप आणि निपःक्षपातीपणे आपल्याशी बोललो. जाताजाता, तुमच्याचमुळे हा प्रकार घडतो आहे हेही ठासून सांगून मोकळे झाले. दादानां त्या माणसाच्या मोकळ्या मनाचे कौतुक वाटले. व्यक्ती तितक्या प्रकृती असे मनातल्यामनात पुटपुटत दादा आंधोळीला गेले. जेवणे आटोपली. एव्हाना अप्पांच्या घरचीही जेवणे उरकली असतील असे समजून, विश्रांती न घेता दादा अप्पांच्या घरी गेले.

दादांचा अंदाज खरा ठरला. जगन्नाथराव पडवीत पहुडले होते. बाकीच्यानी ताणून दिले होते. कुणीतरी येत असल्याचा भास जगन्नाथरावांना झाला. डोळे उघडून पाहिले. समोर

उभ्या ठाकलेल्या दादांची प्रसन्न मुद्रा पाहून दत्तगुरूंचे दर्शन घडल्या सारखे जगन्नाथरावांना वाटलं.

दादा पाय पसरून पायरीवर बसले. दादांच्या आवाजाने आप्पाच्या आई बाहेर आल्या. मागाहून अप्पाही आले. दादांच्या नजरेआड कोपऱ्यात दाराच्या उंबरठ्यावर अप्पांची आई बसली. आप्पा आईला बिलगून बसले.

"अप्पाच्या शिक्षणाचा काय विचार केला"? दादानी विषयाच्या मुळालाच हात घातला. दादांकडून असेच अपेक्षित होते. कारण दादा मितभाषी. पाल्हाळ कुणी लावायला लागले की ते तिथून निघून जात.

राधाबाई हिरमुसल्या झाल्या. साधक-बाधक विचार न करता पुत्रप्रेमाखातर हातून घडत असलेल्या चुकांचा त्यांना बोध झाला होता. आपल्याकडून दादांचा नाहक अपमान केला गेला ह्या जाणीवेने पस्तावून गेल्या.

"नुसत्या प्रेमाने मुले मोठी होत नाहीत. पेरेल तसे उगवेल यावर आपण शेतकरी फक्त विश्वास करत नाही तर त्याचा अनुभव पावलोपावली घेतो. पण ते कशाच्या जोरावर? उत्तम बी याची व्याख्या कुणी व कशी करावी याचे काहीतरी प्रमाण आहे काय? तसेच जगातला एकतरी माणूस पूर्ण आहे का? पूर्णत्वाची व्याख्या किंवा प्रमाण काय? शरीरयष्टी धडधाकट असणे, आरोग्यसंपन्न असणे हेच काय ते पूर्णत्वाचे स्वरूप आहे अथवा नसणे ही काय अपंगत्वाची लक्षणे समजायची का? बरं! मग तसं असेल तर जगातल्या प्रत्येक माणसाला पूर्णत्वाची ओढ कां बरे असते"?.....

प्रश्नांचा भडिमार सुरू असताना दादांची नजर एकदम दरवाजाकडे गेली. राधावहिनी मान खाली घालून उंबरठ्यावर बसल्या होत्या. अप्पा त्यांच्या मांडीवर डोके ठेवून शांत झोपला होता. आईच्या डोळ्यातून पाझरणाऱ्या झऱ्याचे पाणी अभिषेक पात्रातून पडणाऱ्या निर्मळ झऱ्या सारखे दादाना भासले. दादांच्या मनात असलेल्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे माउलीच्या स्नेहल नयनांतून दादांना मिळाली. गंगोत्रीचे भव्य दर्शन लाभल्या सारखे वाटले. मानवी बुद्धी हे ज्ञानाचे उत्पत्तिस्थान आहे असे शास्त्रवचन सांगते. केवळ आणि केवळ ज्ञानाच्या बळावरच मोठ्या फरकाने सहजपणे पैज जिंकतो असा ही मतप्रवाह आहे. दादांना ह्या रचलेल्या गोष्टी वाटायला लागल्या. मातप्रेमा समोर बुद्धीची तीव्रता निस्तेज वाटायला लागली.

अप्पांच्या आईने हात जोडून निःशंकमनाने मानेनेच होकार दिला. सर्वाना दिलासा वाटला.

दादांनी शुभ मुहूर्त काढून दिला.सोमवारच होता.

शिकण्यासाठी अप्पांना पाठशाळेत पाठविण्याचा दिवस उजाडला. शिन्मामा, त्याचा मुलगा देविदास ही आला. देविदास अप्पाच्याच वयाचा.आप्पाचे वय त्या वेळेस दहा वर्षाचे होते. थोड्या वेळाने दादाही घरी आले. निघण्याची तयारी झाली. अप्पांनी देवघरांत जाऊन नमस्कार केला.वडिलमंडळींच्या पायावर डोके ठेऊन नमस्कार केला. सगळ्यांनी भरभरून आशीर्वाद दिले.

बाहेर येऊन अप्पांच्या आईने अप्पांना खुणेने जवळ बोलावले. हातावर दही साखर देऊन पाठीवरून वात्सल्याने हात फिरवीत म्हणाल्या. विनू खूप खूप शीक मोठा हो. शाळाबंधूंसोबत गूण्यागोविंदाने राहा. भांडण, तंटा करू नकोस. हेकेखोरपणा केलास तर तुला पाठशाळेतून काढून टाकतील बरं. आमची ओळखपाळख नसताना केवळ दादाभाऊजींनी शब्द टाकला म्हणून तुला पाठशाळेत घेतले आहे.दादाभाऊजींच्या नावाला बट्टा लागेल असं काही करू नकोस.....

हे करू नकोस ते करू नकोस. काय करायच काय नाही ह्याचा पाढा सुरुच होता. दादा सहकारी, शिन्मामा, देविदास व घरांतील इतर सर्वजण शांतपणे राधाबाईंची बडबड ऐकत होते. अप्पांच्या वडिलांनी नाखुषीनेच नाक खुपसल्याने कुठे बडबड थांबली. वडिलांनी अप्पांना पाठकुळीवर घेतले. सोबत शिन्मामा, देविदास, दादा ही निघाले. **आडणी** पर्यंत सर्वमंडळी आली. आडणी ओलांडताना अप्पाच्या कानात हलक्या आवाजात आई पुटपुटल्या."फुरसतीच्या वेळी आठवणीने आईची आठवण करशील ना रे राजा"? बोलताना आईचा कंठ दाटून आला.एवढे दिवस आईच्या ममतेच्या साठवून ठेवलेल्या आठवणींना उमाळा आला. अप्पांच्याही डोळ्यात नकळत पाणी आलं. वाटेत कारेत बंद पडली. चढाव होता.

पाठशाळेतील प्रेमळ वातावरण अप्पांना आवडायला लागलं. हळूहळू ओळखी वाढत गेल्या. वर्गमित्रांकडून पाठशाळेतल्या काही अधिकउण्या गोष्टी कानावर पडायला लागल्या. अप्पा दीड-दोन वर्षे पाठशाळेत होते. त्यांना पहाटे पाच वाजता उठवायचे. प्रार्थिविधी आटोपल्या नंतर सगळे फुले काढण्यास जात. एक-दोघे सोडल्यास बाकी सर्वजण अप्पांच्याच वयाचे. मुलां मध्ये फुले काढायच्या स्पर्धा लागायच्या. फुलझाडे उंच वाढलेली, ताठमानेने उभी होती. अपंगत्वामुळे अप्पांना उभे राहता येत नसल्याने अप्पा फुले तोडू शकत नव्हते. यशस्वी जीवनाकडे वाटचाल करण्यासाठी प्रथमच रानावनातून शहरात आलो. फुले परिचयाची होती परंतु फुलांच्या देठांनी पाठ

फिरवल्याने ओळखीचा प्रश्नच उदभवत नव्हता. जीवनाच्या पहिल्याच स्पर्धेतून माघार घ्यावी लागली. आप्पा परडी हातात धरून गफिरत.बाकीचे सवंगडी फुले तोडून परडीत टाकत.

आप्पांची शिक्षणात चांगली प्रगतिहोती. अठरा महिने चांगले गेले. पाठशाळेत एक नवीन पंडित आले. आता आप्पांना त्या पंडिताचे नाव आठवेना. ते फार विद्वान होते. वेदविहित कर्म करणारे. विधीनिषेधांची पूर्णपणे जाण असलेले पण स्वभावाने विचित्र. तोंड फटकळ, जिभेला हाड नव्हते. इथपर्यंत ठीक. एके दिवशी त्यांनी आप्पांना लंगडा म्हटले. आप्पांना ते आवडले नाही. अप्पांच्या मित्रांनाही बराच राग आला. त्या पंडिताला आप्पांच पांगळं असणं भयानक वाटत होतं. तसं त्यांनी बोलूनही दाखवलं. अधूनमधून अप्पांशी ते तिरस्काराने बोलायचे.आप्पांना त्यांचं असं वागणं आवडत नसे.

अप्पांची चिडचिड व्हायची तेव्हा मन सांगायचे तुला शिकून मोठं व्हायचं आहे. या दैवगतीच्या विचित्र फेऱ्यातून वाट काढायची आहे. तुझ्यासाठी पाठशाळा एक कवच आहे. दादांच्या आशीर्वादाने तुला जणु मंतरलेला तारुतच मिळालेला आहे. माऊलीच्या मायेचे चिलखत आहे. त्यामुळे तुला हे सर्व अवमान सहन करणं शक्य आहे.....शिकण्यासाठी पावलोपावली होत असलेली कुचंबणा, पायांनी असहकार्य केलं तरी ज्ञानविज्ञानाच्या बळावर स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचं स्वप्न अशा दोन परस्परविरुद्ध कालचक्रातून आप्पाचा प्रवास चालला होता. ऐकून न ऐकल्यासारखं ते करायचे. त्यांच्या विद्वत्तेचा आदर करायचे.दुपारची जेवणं आटोपली . विश्रांतीची वेळ होती. सकाळच्या प्रहरी स्वतःवर झालेल्या शाब्दिक प्रहारांची उजळणी करत आप्पा पडून होते. इतक्यात कुणीतरी भेटायला आल्याची खबर त्यांना दिली. बाहेर आप्पांचे बाबा व शिन्मामा अश्वत्थ वृक्षाच्या सावलीत विसावा घेत होते.आप्पा तिथेयेईपर्यंत, आप्पांना पाहून लांबलांब ढांगा टाकत बाबा पाठशाळेच्या दरवाज्या पर्यंत पोहोचले सुध्दा. पाठीवरून हात फिरवतांच अप्पांना अचानक रडू फुटलं.

आपल्याकडून अघटित असे घडल्याचं त्याच्या कर्तव्यदक्ष स्वभावाला कळून चुकले. स्वतःला सावरण्याच्या बेतात असताना शिन्मामा पुढे झाले, त्यांच्या सदसदविवेकबुद्धीने आप्पांचे अंतरंग जाणले. आप्पाकडे कसून चौकशी केली. आप्पांनी पदरचे काही न राखता स्वतःला जे वाटलं तेच सांगितले. आप्पांबद्दल त्यांची कौतुकाची भावना होती. शिन्मामा काय समजायचे ते समजून गेले.अप्पांच्या कोवळ्या मनावर त्यांच्या शारीरीक असहाय्यतेच्या डागण्या दिल्याजात असल्याने मामा क्रोधीत झाले.

रागाने लालेलाल झालेल्या मुद्रेने विजेच्या वेगाने कार्यालय गाठले. मामा जितक्या तावातावाने बोलत होते आणि निर्विकारपणे कार्यालयातला माणूस ऐकत होता. कार्यालयात काय घडले याची स्पष्ट कल्पना आप्पांना देण्याचं सोडून त्यांना पाठशाळेतून काढून घरी नेण्यात आलं

वरील घटना कथन करताना पाठशाळेची अवज्ञा करण्याचा आप्पांचा उद्देश मुळीच नव्हता. उलट ते म्हणाले पाठशाळेतील अल्पावधीच्या काळांत त्या विद्वान पंडितांच्या सहवासात वेदपाठांतराच्या दृष्टीने बरीच प्रगती झाली होती.

पाठशाळेत आप्पा अगदी अल्पकालाच होते. त्या अल्पावधीत त्यांनी पूजा अर्चा व वेदपठणाचे कांही धडे घेतले. पूजा बांधण्याच्या विविध पद्धती अनेकवेळा पूर्णपणे जवळून पाहिल्या. मुख्य म्हणजे पूजा करण्यास लागणाऱ्या उपकरणांची अधिक प्रमाणात जाण झाली कारण तीं उपकरणे क्षालन करून कोरडे करण्याची जबाबदारी त्या पंडितानेच आप्पांवर टाकली होती.

अप्पांना आता पाठशाळा मध्येच सोडल्याची खंत वाटली ते मला म्हणाले "जबन त्या वेळी आणखी काहींकाळ जरी पाठशाळेत राहिलो असतो त्या विद्वान पंडिताच्या वागण्याकडे कानाडोळा केला असता तर माझ्या कालगतीच्या प्रवाहाला कदाचित वेगळंच वळण लागलं असतं.

आप्पांना अचानक घरी आणलेले पाहून आई दचकल्या. आल्या आल्या सर्वांगावरून हात फिरवून ताप नसल्याची खात्री करून घेतली. डोळे भरून अवलोकन केले. अंगावर कुठे इजा झालेली दिसून आली नाही. जिवात जीव आला. आप्पांनीच काही दवाडपणा केला असेल म्हणून आप्पांना घरी आणलं असं सर्वांना वाटलं. राधाबाईंच्या चेहऱ्या वरील नापसंती आप्पांच्या वडिलांना जाणवली.

सायंकाळची वेळ झाली. गोपूने सगळ्या चिमण्यांमध्ये घासलेटचे तेल घातले व प्रत्येक खोलीत ते छोटे दिवे लावले. पाठशाळेतील नियमाप्रमाणे दिनचर्येचा भाग म्हणून सवयी प्रमाणे स्नानघरांत जाऊन तोंडावर पाणी मारले, स्वच्छ हातपाय धुतले व थेट देवघरांत गेले. आसनमांडी घातली व हात जोडून क्रमाने परवचा म्हटली. स्पष्ट उच्चाराने म्हटलेल्या उजळणीत श्री ग णे शा ते ज्ञ पर्यंत बाराखडी, १ ते ३० पर्यंतचे अंक व पावकी ते अडीचकी पर्यंत न अडखळता म्हटले. त्या नंतर चालीत चार-पाच प्रार्थना म्हटल्या. रामरक्षा बरोबर प्रार्थनेची इतिश्री झाली. तोंडाने उच्चारताना कुठे इकडे तिकडे बघणे नाही, मान सरळ, पाठीचा कणा ताठ. हाता पायाची हालचाल नाही. एखाद्या तपस्वीला लाजवेल अशा ध्यानमुद्रेत ते आसनस्थ झाले होते.

बऱ्याच दिवसांनंतर आईच्या हातचे जेवायला मिळाले. आप्पांच्या आवडीचे बरेच जिन्नस केळीच्या पानावर वाढले होते. वांग्याचे भरीत व मणगण्यावर अप्पांनी यथेच्छ ताव मारला. जेवण झाल्यावर सगळ्यांनी आप्पांच्या पठणाचं कौतुक केलं.

झोपायची वेळ झाली. तशी अप्पांनी रोजनिशी लिहून काढली. पाठशाळेतल्या नेमाप्रमाणे गुरुजींच्या ऐवजी स्वयंपाक घरामध्ये जाऊन माऊलीला नमस्कार केला. मारूतीस्तोत्र म्हणून आप्पा झोपी गेले. आईला खूपखूप समाधान वाटलं.

थंडीचे दिवस होते. आप्पांचं घर कौलारू. बाहेर इतकीच घरांतही खूप थंडी वाजत असल्याने आप्पा हातपाय पोंटाशी घेऊन आखडून झोपी गेले. चल्याने(आप्पाचा थोरला भाऊ कृष्णा) आप्पाचे पाय सरळ केले अंगावर पातळ चादर व वरून जाडजूड कांबळ टाकली. तोही झोपला. गोकूळ सोडल्यास सर्व मुले झोपली. आई बराच वेळ स्वयंपाक घरात कामकरत होती. गोकुळने पाण्यात शेण कालवले. आईने चूल सारवायला घेतली. चूल शेणाने लिंपताना तिच्या मनात दडलेले विचार डोकं वर काढून बाहेर आले. आप्पाचे शिक्षण शिस्तशीर चालले असताना पाठशाळेतून, त्याला कां बरं घरी आणलं? पाठशाळेतून त्याला काढून टाकलं की काय? वाईट मित्रांची संगत लागून वाईट कृत्यं करायला लागला की काय? आप्पा तसा मानी. कुणी तरी मानखंडना केली असेल. ...पण आप्पाच्या एकंदर आतापर्यंतच्या वागण्यात अयोग्य असे काहीच वाटलं नाही. उलट आचारविचारातला चांगला फरक सर्वांच्या बऱ्यापैकी लक्षात आला. जगन्नाथरावांनी तर आप्पाची दृष्ट काढण्याचा आग्रह धरला होता. त्यांच्या आग्रहाखातर आईने मोहरी व खडेमीठ ७ वेळा आप्पाच्या वरून ओवाळून चुलीत टाकलं व त्याची तीट अप्पाच्या मस्तकाला लावली.

राधाबाईंच्या डोक्यात तेचतेच विचार पुनःपुन्हा येऊन मन अस्वस्थ झालं. हात तिथेच थांबले. गोपुने आवाज दिल्याने त्या भानावर आल्या. हा विषय भिजत ठेवण्या पेक्षा आताच सौक्ष्मोक्ष लावावा असा विचार करून त्या अंगणात आल्या. जगन्नाथराव आणि शिनुमामा काचेची नळी असलेल्या चिमणीच्या अंधुक प्रकाशात शेणाच्या गोवऱ्या घालत होते. मनात साठलेलं ओकून दिले. गपचूप राहून दोघेही ऐकत होते. मान खाली घालून शेणाच्या गोवऱ्या थापण्याचे काम चालूच होतं. त्यांनी आपल्या हातून घडलेल्या चुकीचा कबुलीजबाब माना खाली घालून दिला. ते दृश्य पाहून राधाबाई भानावर आल्या. प्रसंगी वज्राहून कठोर झालेली माऊली मेणाहून मऊ झाली. तिचा कमालीचा राग एकदम उतरला.

"पाठशाळेत काय घडलं हे मी आप्पाला विचारलं नाही आणि तुम्ही मला सांगितलं

नाही". चेहरा गंभीर करून राधाबाई म्हणाल्या "मी अप्पाची अशिक्षित अडाणी आई...अंधारात पार बुडून गेले आहे. तुमच्याशिवाय ह्या घडीला कुणाकडे मी मन मोकळे करू"? अप्पांच्या आईचे पहिले वाक्य दोघांच्याही वर्मी लागलं. जगन्नाथरावांना काहीच समजेनासे झालं. ते गोंधळून गेले. शिन्मामाने आव न आणता दोन्ही हात जोडून स्वतःकडून हे कृत्य घडल्याचे कबूल केलं. "दादांच्या शब्दावर आपण अप्पाला विश्वासाने पाठशाळेत घातलंय. दादांनी त्याच्या शिक्षणाची जबाबदारी मनापासून अंगावर घेतलेली आहे. त्यांनीच अप्पाची पाठशाळेत सोय केली. अशा वेळी परभारे कारभार केलेला त्यांना योग्य वाटेल? पूर्वजन्माचे ऋणानुबंध म्हणून असे स्नेही आपल्याला लाभले".....स्वतःला अडाणी म्हणवणाऱ्या माऊलीच्या मुखातून निघणाऱ्या वाणीने व पाठशाळेतल्या एका घटनेने शिन्मामांच्या मनाला टोचणी लागली. मानापमानाचे दिखाऊ पंख गळून पडल्या सारखे झाले.

पाठशाळेतल्या वेळापत्रकाप्रमाणे अप्पा सकाळी पाच वाजता उठले. शौचमुखमार्जन आटोपून मांडी घालून व्यायाम करायला लागले. आईला जाग आली. अंधरूणावर अप्पा दिसले नाहीत म्हणून त्या घाबरल्या. अप्पांच्या बाबांना त्यांनी हाक मारली. अप्पांच्या वडिलांनाही लगेच जाग आली. आई तडक उठल्या आणि बाहेर येऊन बघते तर काय, अप्पा डोकं जमीनीवर टेकवून दोन्ही पाय वर ताणून अंगणात दिसला. अप्पाला त्या स्थितीत पाहून तो उभा राहीला आहे असा भास त्यांना होऊन स्वतःच्या डोळ्यावर क्षणभर त्यांचा विश्वासच बसेना. पांघरूणात उठून येणाऱ्या जगन्नाथरावांना खुणेने त्यांनी बाहेर बोलावले. अप्पांना उभे पाहून त्या मनातल्यामनात मांडे खाऊ लागल्या. अळवावरच्या पाण्या प्रमाणे क्षणभर सुखावल्या देखील. जांभई दाबून टाकत जगन्नाथराव म्हणाले, "अग शीर्षासन म्हणतात ते हेच"! राधाबाई तंद्रीतून जाग्या झाल्या.

त्यांना खेद वाटला. माझा अप्पा आजन्म पायावर उभा राहाणार नाही हे त्यांच्या डोक्यात खोल रुतून बसले.

जगन्नाथरावांनी गोठ्यातली व इतर नित्याची कामे लवकर उरकली. चहा घेऊन शिन्मामा व जगन्नाथराव दादा सहकारींच्या घरी जायला निघाले. पाठशाळेतून दादांना न कळवता अप्पाला घरी आणला याबद्दल दादा कानउघडणी करून काय ते योग्य मार्गदर्शन करतील अशा विचारात असताना गिरकी घेऊन चाफ्याचे फूल जगन्नाथरावांच्या माथ्यावर पडले. त्यांना वाटले देव सोमनाथाने उजवा कौल दीला की काय?.....

शिनूमामा व जगन्नाथराव अंगणात दिसताच दादांची दोन्ही मुलं जगन्नाथरावाना बिलगली. जगन्नाथराव बिलगलेल्या दोन्ही पिलांसमवेत पडवीत बसले. शिनूमामा व जगन्नाथरावांना दिवसभरातील नित्याची महत्वाची कामं टाकून अचानक आल्या मुळे, नवीन घोळ घातला की काय असा संभ्रम दादाना आला. जगन्नाथरावानी दादांना पाठशाळेत घडलेला प्रकार सांगून आपले मन मोकळे केले. दादा म्हणाले, "पाठशाळेत खरे काय काय घडले हे आपल्या पैकी फक्त विनूला (आप्पाला) माहित आहे. विनूच्या बालबुद्धीला बरोबर वाटले ते प्रमाण धरून कसं चालेल? आप्पाचं तेच योग्य असं न मानता जे योग्य ते अप्पाचं असा भाव हवा. आपल्याला त्याला असा घडवायचा आहे". शिनूमामा स्वतःला दोषी समजत असल्याने त्यांचे मन त्यांना एकसारखं खात होतं. त्यामुळे ते तोंड बंद करून बसले होते. दादांच्या मनकवड्या स्वभावाने शिनूमामांच्या मनातल्या भावना ओळखल्या. ते शिनूमामाना म्हणाले. "तुमची दुसऱ्यांसाठी जगण्याची धडपड अलौकीक आहे. तुम्ही आप्पाला पाय नसताना पायावर उभं करण्याचा विडाच उचललेला आहे. जो धाडस करतो त्याच्या हातून चुका होणं स्वाभाविक आहे. चुका आणि त्यामधून शिका असा संतांचा उपदेश आहे. बरं, चूक की बरोबर हे ठरविणारे आपण कोण"? थोडा वेळ विचार करून दादा म्हणाले "आप्पा साठी हवी तर दुसरी शाळा उघडू" असं सांगून नवीन एक जबाबदारी दादांनी आपल्या शिरावर घेतली. शिनूमामा व जगन्नाथराव प्रसन्न मनाने तिथून निघाले.

बोले तैसा चाले अशी दादांची ख्याती. बोलल्याप्रमाणे खरोखरच दादांनी चार-पाच महिन्यांच्याआत वडामळ या गावात मराठी शाळा सुरु केली. ही शाळागावातया ठिकाणी भरत असे. दादांनी वाड्यावाड्यावर अनेक वर्षांपासून संपर्क प्रस्थापित केले होते. दादा सहकारींच्या विश्वासाहतेमुळे पहिल्याच दिवशी ४५ ते ५० मुले शिक्षण घेण्याकरीता आली. ही मुलं खळुली, कामरखण, वागोण, करमशे, साडगाव, भांडोळ व अन्य जवळपास गावातून येत असत अशी माहिती स्वातंत्र सैनिक श्री शांभा पुंडलीक तिळवेबाब यानी दिली.

आप्पांना शाळेची आठवण झाली व ते अचानक बालपणात शिरले. अंतूमास्तर हे शाळाशिक्षक होते. त्यांचे पूर्ण नाव आप्पांना आता आठवेना. मास्तरांचा मनमोकळा व कीर्तित लहरी स्वभाव. परंतु ज्ञानी. सर्वात महत्वाचं म्हणजे दादा व अंतूमास्तर एकाच कट्टर राष्ट्रीय विचारांचे. अप्पा मला म्हणाले "आणि बरं का जेवढे तुझ्याच पंथाचे. मी

बुचकळ्यात पडलो हे त्यांच्या लक्षात आले. "अरे अंतुमास्तरांच बालपण व पोटापुरतं शिक्षण बेळगावांत झालं. बेळगावात ते रा.स्व.संघाचे सभासद होते. गांधीहत्येनंतर त्यांच्या आयुष्याचं मातेरं झालं. अंतूमास्तर जीव वाचवून गोव्यात आले".

नथुराम गोडसे हे ब्राह्मण होते. गांधी वधानंतर झालेल्या दंगलीत बहुतेक ब्राह्मणवर्ग अधिक प्रमाणात होरपळून गेल्यामुळे अंतूमास्तर हे बहुकरून ब्राह्मण असावेत असा एकंदर निष्कर्ष मी अप्पांच्या कथनाच्या आधारे काढला.

तरी अंतुमास्तरांच्या आडनावाचा उलगडा आजपावेतो झाला नाही.

मास्तरांचा मराठीचा व्यासंग दांडगा. गोवा मुक्ती चळवळीच्या वेळी स्थानिक पातळीवर तातडीने छापण्यात येणाऱ्या पत्रकांचा मजकूर अंतूमास्तर तयार करायचे....

"आप्पा शाळा".... मी पुढे काही वदण्याच्या आधीच

अप्पा म्हणाले "अरे जरा धीर धर. सांगतो, आठवेल तसे सांगतो. मग जुळवाजुळव तू कर".

दादांची शाळा खाजगी होती. अंतुमास्तर व दादांनी मुलांची तोंडी प्रवेशपरीक्षा घेतली व त्यानी कोणत्या इयत्तेत बसायचं तेही सांगितले. कवळे पाठशाळेत आप्पांचा बऱ्या प्रमाणात अभ्यास झाला होता म्हणून आप्पांना दुसऱ्या इयत्तेत प्रवेश देण्यात आला. एकुण दोनच इयत्ता होत्या. आजच्या सारखे प्रत्येक इयत्तेसाठी वेगवेगळ्या खोल्या नसायच्या. एकाच खोलीत अनेक वर्ग आणि एकच शिक्षक असा प्रघात होता. त्यामुळे कावळ्यांची शाळा भरल्यासारखे वाटायचे. आप्पांनी १९४६ साली दुसऱ्या इयत्तेत प्रवेश केला. दादांचा मुलगा भिकाजी याला पहिल्या इयत्तेत प्रवेश देण्यात आला. ही शाळा जेमतेम पाच वर्षे चालली.

वेळ सकाळची होती. साल इ.स. १९५०. पाखल्यांनी(पोर्तुगीज पोलीस)प्रथम रामकृष्ण माधव सहकारी ऊर्फ दादा यांच्या निवासस्थानी धाड घातली. पाखले येत असल्याची चाहूल दादांना लागली होती . डोंगरवाटेने दादा मोठ्या शिताफीने निसटून गेले होते. घरात दादांची मुलगी काशी, मुलगा बापू आणि पत्नी सौ.सीताबाई होत्या. पाखल्यांनी सौ.सीताबाईकडे दादांबद्दल चौकशी केली. त्या घाबरल्या होत्या.चाचरत चाचरत काहीतरी सांगितलं. त्यानंतर पाखल्यांची वक्रदृष्टी बापूवर वळली.

बापूलाही तेच प्रश्न विचारले. बापूला हे नवं नव्हतं. अलीकडेच दोन-तीनदा असे प्रकार घडलेले होते. यावेळी त्याने खंबीरपणे उत्तरे दिली. बापू हा दादांचा मुलगा असल्याचे कळताच आतल्या खोलीतून कर्कशपणे मोठा आवाज आला. सापाचे पोर ते ठेचून

काढ. माऊलीच्या छातीत गोळा आला. काशीच्या अंगात कापरे भरलं, ती आईला बिलगून गेली. पाखल्यांनी बापूला मारहाण करायला सुरुवात केली. आईचा गळा दाटून आला, पाखल्यांनी सगळ्या घराची नासधूस केली आणि शिव्या देत बाहेर निघून शाळेचा रस्ता पकडला.

बापूच्या लक्षात ते आलं म्हणून, पाखल्यांनी केलेली मारहाण विसरून तो कुळागरातील आडवाटेने धावत शाळेत गेला. त्यानं अंतूमास्तरांना सावध केलं. अंतूमास्तर काही दस्तऐवज गोळा करून डोंगरभागात कुठेतरी गेले, ते आठ-दहा दिवसा नंतर परतले. मुले शाळेच्या आवारात खेळत होती. बापूने त्यांना तिथून घरी जाण्यास सांगितले आणि त्याच वाटेने माघारी आला. बापूंनी ही कामे अतिशय चतुराईने केली. त्यावेळी बापूचे वय जेमतेम १३ वर्षांचे होते. आप्पांनीही पळ काढला.

पाच सात मिनीटातच पाखले शाळेत घुसले. शाळेत शुकशुकाट होता. शाळेतल्या सामानाची मोडतोड करून पाखल्यांनी आपला राग अधिक ऊग्र करत शाळेचे सामान बाहेर फेकून दिले. हात हलवीत पाखले परत गेले. त्यानंतर दादा बरेच दिवस भूमिगत राहिले. पाखल्यांनी घातलेल्या धाडीने गावकऱ्यांच्या छातीत धस्स झाले. गावकरी आपली मुलं शाळेत पाठवेना झाले. अंतूमास्तरांनी घरोघरी जाऊन शाळा सुरू ठेवण्यात येणार असल्याच सांगत, आर्जव करत मुलांना शाळेत पाठवण्याबद्दल पालकांना विनवलं. परंतु गावकऱ्यांचं सहकार्य न मिळाल्याने ते निघून गेले. आत शाळा ओस पडली. शाळेत गुरेढोरे पडायला लागली. हळूहळू शाळेचे रूपांतर गोशाळेत झालं.

तीन-चार महिन्या नंतर दादा आले. दादा दृष्टीस पडताच त्यांच्या पत्नी सौ. सीताबाईच्या डोळ्यात पाणी तरारलं. दादाना शारीरिक दुर्बलता आली होती. त्यांचे मनोधैर्य मात्र वाखाणण्यासारखं होतं. ध्येयपूर्तीसाठी दादा दिवस डोईवर घेऊन हिंडायचे व घरच्यांनी दाराकडे नजर ठेऊन ताटकळत बसायचं हा नित्यक्रम होता. हा हा म्हणता बापूही अधूनमधून जेवायला उशीरा येऊ लागला. नंतर नंतर एक-दोन दिवस गायबच व्हायचा. बापूच्याही डोक्यात स्वातंत्र्याचे वारं शिरल्याचं त्याच्या आईच्या लक्षात आलं आणि तिचं अंग शहारून आलं.

पोर्तुगीजांच्या झोटिंगशाही विरुद्ध लढा देण्याचा निर्धार बापूने केला होता.

घाबरट गावकऱ्यांच्या असहकार्याने शाळा बंद पडली. दादांना खेद झाला पण दादांनी कच खाल्ली नाही. त्यांनी पुन्हा एकदा शाळा सुरू करण्याच्या इराद्याने आप्पांची व्यवस्था कामरखण या गावांतील सोमनाथ देवस्थानात केली. एकट्याने रहाण्याचा आप्पांच्या आयुष्यातला तो पहिलाच दिवस. देवाल्यात शाळा सुरू कर व तुच त्यांना

शिकव असा आदेश दादांनी आप्पांना केला. पडत्या फळाची आज्ञा असे समजून आप्पा त्वरीत कामाला लागले. दादांच्या घरापासून शाळा बरीच दूरवर असल्याने मुलांना शाळेत पाठवायला पालक तयार झाले. शाळा सुरुही झाली. आप्पांचा दिनक्रम ठरला. सकाळी उठल्या बरोबर देवळात व प्रांगणात झाडझूड करणे समोरच्या तळीत स्नान करून देवालयातील देवदेवतांची पूजा करणे. त्या नंतर वर्ग घेणे. देवळातच अन्न शिजवून महानैवेद्य देवाला दाखविणे व दादांच्या सुचने नुसारच गोवा मुक्तिसंग्रामाचे काम मौनव्रत पाळून करायचे. ते सुद्धा देवळात बसून करायचे. संध्याकाळी पाठपूजा व पडेल ती कामे तळमळीने करत. आता अप्पांचं रहाणं देवळातच होऊ लागलं.

जगन्नाथरावांच्या सौभाग्यवती सौ. राधाबाई विषमज्वराच्या दुखण्याने आजारी पडल्या. सहा महिन्याहून अधिक काळ त्या आजारी होत्या. शेवटचे तीन महिने तर अंथरुणाला खिळून होत्या. दिवाळीचे दिवस होते. अश्विन महिन्याच्या शेवटच्या दिवशी त्या वारल्या. पणत्यांच्या मंद प्रकाशात सौ. राधाबाईची प्राणज्योत मालवली. . वर्ष १९५७च्या ऐन दिवाळी सणात जगन्नाथरावांच्या मुलांवरील कृपाछत्र दुरावलं. आईच्या मृत्युने आप्पा काही काळ शीड नसलेल्या होडी सारखे दिशाहीन भरकटत होते. आप्पाच्या आई वारल्या तेव्हा अप्पांचं वय तेव्हा तेवीस वर्षे होतं. आई विषयी बोलताना त्यांचं मन बालपणात शिरलं.

आप्पांना लहानपणापासून चित्रं काढायची आवड होती. एकदा त्यांनी मेजावर चढून पाठशाळेतील फळ्यावर गाईचे चित्र काढलं. ते सर्वाना आवडलं. त्यांच्या मते ते चित्र हुबेहूब गोशाळेतल्या कमळा गाईसारखं होतं. मुलांचा गलबलाट ऐकून अप्पांचा दुस्वास करणारे गुरुजी वर्गात आले. ते दिसतांच आप्पा गडबडले. घाबरून ते मेजावरून खाली उडी मारणार, इतक्यात त्या गुरुजींनी आप्पांचा हात पकडला. ही गाय तू काढलीस काय? भीतीने अप्पांची बोंबडीच वळली. त्यांनी मान हालवून मान्य केले. आप्पांच्या हातातला खडू त्या खडूस गुरुजींनी हिसकावून घेताच मुले घाबरली. गुरुजींनी आप्पाकडे एक नजर टाकली व फळ्यावर खडूने "अप्रतिम" असे लिहिले. समाधानाचा सुगंध सर्वत्र सुटला. आप्पांना अतिशय आनंद झाला ही गोष्ट अप्पांनी आईला कितीवेळा सांगितली हे सांगणे कठीण. आईला ती गोष्ट केव्हाच तोंडपाठ झाली होती. अप्पांनी तोंड उघडले की आई पुढचे संवाद सांगायची व आप्पा एकचित्त होऊन ऐकत असत.

सौ. राधाबाईंच्या मृत्यूनंतर घरात करत्या बाईची उणीव भासली जगन्नाथरावांनी कृष्णाचे

लग्न करायचं पक्कं केलं. घरात उडणारी तारांबळ, खाण्यापिण्याची आबाळ व मुख्य म्हणजे वडिलांच्या शब्दांखातर आप्पांचे वडिल बंधू कृष्णा लग्नास तयार झाले. ही खबर गावात पसरली. अनेक मुली सांगून आल्या. त्यापैकी शिन्मामाने शिरगाव येथील रामनाथ कामत यांची मुलगी रत्नप्रभा हीची कृष्णासाठी निवड केली. त्यावेळी वडिलधाऱ्यांचा शब्द म्हणजे काळ्या दगडावरील रेघ असायची. शिन्मामांच्या शब्दावर कृष्णाने बोहल्यावर उभं राहण्याचं कबूल केलं. शिन्मामा दादांच्या घरी गेले. कृष्णासाठी मुलगी पसंत करून नुकताच आल्याचे सांगितले. त्यावर दादा म्हणाले, "प्रत्येकाच्या डोळ्यासमोर आपल्या भावी कल्पना प्रत्येक बाबतीत असतात, तसं असणं, वाटणं हे साहजिक आहे. आपल्या भावी सहधर्मचारीणीला पाहणं तिला जाणून घेणं ही गोष्ट ग्राह्य आहे.तेव्हा कृष्णानं हो ला हो म्हणण्यापेक्षा स्वतः जाऊन मुलगी बघणे हितावह ठरेल. शिन्मामना हि त्यांचा विचार लाख मोलाचा वाटला.

शिन्मामाच्या सांगण्यावरून कृष्णानी आपला बालमित्र नरहरि पाटील यांना घेऊन ते आपली भावी पत्नीला बघण्यास शिरगाव येथील रामनाथ कामतांच्या घरी गेले. कुणीतरी दार उघडले व त्यांना दिवाणखान्यात बसायला सांगितले त्या ठिकाणी अंग चोरून कृष्णाजी बसले.नरहरिची अवस्था ही अवघडल्या सारखीच होती. बसता क्षणी त्याचे लक्ष समोरच्या भिंतीवर टांगलेल्या तसबिरीकडे गेले व त्यातच कृष्णंत विरघळून गेले. त्या तसबिरीत श्रीकृष्णावर निकोप प्रेम करणारी राधा दिसत होती. त्याच तसबिरीच्या डाव्या बाजूला अजून एक तसबिर होती. त्या तसबिरीत सर्वांच्या पुढे लक्ष्मण,त्याच्यामागे सीतामाई व मागून प्रभूरामचंद्र चालत होते.त्या तसबिरीचा क्रम उलटा असल्याचं कृष्णाजींच्या लक्षात आले. सर्वसाधारपणे मध्ये सीतामाई व पुढे मागे प्रभू रामचंद्र व लक्ष्मण असे रूप असते. कृष्णाजींची दृष्टी तसबिरीवर पडताच त्याचा संथ गतीने चाललेला श्वास नकळत काही क्षण थांबला. कारण घरातील व्यक्तींचा व्यक्तिगत बोध ,त्यांच्यामधील श्रद्धास्थानं व इतर लक्षणानी युक्त भाव त्या तसबिरीत उमटले होते. लक्ष्मणाच्या ठाई त्यांना अपंग आप्पा दिसायला लागले. कृष्णाजींचे डोळे आनंदाने भरून आले. रत्नमालेला कृष्णाजींनी वचन दिले. रत्नमालेसहित सर्वांचा जीव भांड्यात पडला. दि.८ मे १९६० रोजी शुभमुहूर्तावर कु. रत्नप्रभा सौ. रत्नप्रभा कृष्णाजी पाटील झाल्या. रत्नमाला व कृष्णा यांना एकूण चार अपत्ये. भावंडात मोठा महेश, त्याच्या पाठीवर शैलेश ,तीन नंबरचा जगन्नाथ(प्रसाद) आणि छोटी व घरात एकुलती एक मुलगी म्हणून सर्वांची लाडकी शिल्पा. आताच्या त्या सौ. शिल्पा शेखर नेरूरकर.

आप्पा म्हणत "जन्मदात्री आई ही माझी मोठी आई व रत्नमाला वहिनी ही माझी लहान आई". कृष्णार्जीची लहान मुलं एकमेकांच्या खोड्या काढून कधीकधी भांडत असत. लहान मुलांची भांडणं ती घटकाभरात पुन्हा एकत्र खेळायला मोकळी. "मुलांच्या दंगा मस्ती मुळे मी घरात मुलांवर रागावलो, प्रसंगी मुलांवर हात ही उगारला असेल पण वहीनींनी माझ्याशी कधीही दुजाभाव केला नाही किंवा माझी निंदानालस्ती केली नाही. चुकून सुद्धा ब्र काढलानाही. कारण लहान आईच ती. रत्नावहिनींनी त्यांच्या मुलांवर कृष्णावर आणि नणंदांवर आणि धाकट्या दिरावर म्हणजे माझ्यावर सारखेच प्रेम केलं".

"कृष्णाच्या मुलांना मी शिकवत असे. मुलानी शिक्षणांत प्रगती करावी, खूपखूप शिकावं, नावलौकिक मिळवावा, शिस्तप्रिय असावं असं मला वाटत असे. आणि म्हणूनच त्या तळमळीने मी मात्र हात धुऊन मुलांच्या पाठीस लागायचो. सांगितलेल्या कामात, अभ्यासात चालढकल केलेली मला बिलकुल खपत नसे. माझा पारा चढायचा. या चाळीस वर्षांपूर्वीच्या गोष्टी आहेत आज त्या गोष्टीची आठवण झाली की माझी मलाच लाज वाटते. मनात डोकावून पाहीलं की हसू येतं. एक मात्र पटतं, की मुलांची भांडणं मिटवण्यात, किंवा मुलांचे वर्तन सुधारण्यात जेवढा वेळ मी वाया घालविला, त्यातील एक चतुर्थांश वेळ जरी मी कुळागरात आणखी घाम गाळला असता तर सुपारीच्या उत्पन्नात चौपटीने वाढ झाली असती

आप्पा आणखी एका गोष्टीचा अभिमानानं वा आनंदानं उल्लेख करत, कृष्णा दाम्पत्याच्या पोटी जन्माला आलेल्या मुलांचे. छडी वाजे छमछम विद्या येई घमघम ही कविता त्या वेळी शाळेत शिकवली जात होती. त्यामुळे विद्या आत्मसात करण्यासाठी मार हा खावाच लागतो व विद्या दान करताना मुलाना मारावंच लागते अशी त्याकाळी परस्परांची गोड समजूत होती. त्याचा तसा काही प्रमाणात उपयोगही व्हायचा. कृष्णाची सर्व मुले चांगली शिकली सवरली मोठी झाली. महेश सेझा गोवा या कंपनीत मोठ्या हुद्द्यावर आहे. शैलेश अध्यात्माकडे वळला. परदेशात महर्षी महेश यांच्या सान्निध्यात काही काळ होता. आता मुंबईत असतो. महर्षी महेश यांच्या संस्थेचे काम पाहतो. प्रसादनं संगणकाचे शिक्षण घेतलंय आणि स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून त्याच क्षेत्रात नाव ही कमावलंय. शिल्पाही चांगली शिकली. चांगला संसार करून नोकरी करते. रत्नमाला वहिनींनी ओवलेल्या माळेत खरोखरच एकानेक चांगलीच रत्ने ओवली. धन्य ते आई वडील. मुलांवरच्या प्रेमापोटी जे जे शक्य तेते सारे सायास या दाम्पत्यानं पार पाडले. मला ही जिवापाड जपलं सर्वांनी".

"उत्कृष्ट! कुणालाही अभिमान वाटावा अशी ही भावंडं". अप्पा म्हणाले. "जबन; यात अतिशयोक्तीचा लवलेशही नाही. अरे सगळ्या पुतण्यां सोबत अगदी ठरवून भरपूर

भटकंती केली.....

प्रवासाच्या आठवणी अप्पांच्या मनात ताज्या होत्या.

कृष्णा अतिशय प्रेमळ. अप्पांना सर्वतोपरी सुखात ठेवण्याची पराकाष्ठा करीत असे. कृष्णा भावंडांत मोठा असून सुद्धा त्याने अप्पांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं होतं. मुख्य म्हणजे कोणतेही व्यवहार दोघांनी एकमेकाच्या संमतीनेच पार पाडले होते.

मुलानी माच

सुट्टीत मी कामरखणला माझ्या थोरल्या आतेकडे जात असे. खेळायला मौजमस्ती करण्याकरीता माझा बालमित्र चंद्रकांत याच्या घरी जात असे. चंद्रकांत हा साधारण माझ्याच वयाचा होता. चंद्रकांतच्या आईचे नाव गोकुळ रामनाथ पाऊसकर, पण घरचे तिला गोपु म्हणत, मी मात्र तिला गोपुमावशी म्हणे. गोपुमावशी ही अतिशय प्रेमळ, सालस होती, ती दीसायची पण देखणी. तिला चंद्रकांत व विलास ही दोन मुले होती. आम्ही एकत्र खेळत असु आणि भांडत ही होतो. मला राग आल की मी त्यांच्या जांबाच्या झाडावरती चढून बसत असे. गोपुमावशीचा माझ्यावर खूप लोभ. मला बरं वाटावं म्हणून आपल्या दोन्ही मुलांवर ती डोळे उगारत असे आणि मला बाबापुता करुन झाडावरुन खाली उतरायला भाग पाडत असे.

आप्पांची आणि माझी गाठभेट कामरखण या गावातल्या सोमनाथ देवस्थानात झाली. इ.स १९५० साली पाखल्यांनी एकाच दिवशी रामकृष्ण माधव सहकारी ऊर्फ दादा यांच्या निवासस्थानी व दादांनी सुरु केलेल्या मराठी शाळेवर धाड घातली त्या दिवसा पासून शाळा बंद पडली.

दिवाळीच्या सुट्टीत बेब्दुकाका(पंढरी चंद्र पाटील-माझे आतेभाऊ) मला कामरखणला घेऊन गेले. सोमनाथ देवाचे दर्शन घेऊन अप्पांना भेटलो. चंद्रकांतच्या घरी गेलो, गोपुमावशीने केलेली नाचण्याची आंबील पोटभर प्यालो. तिथुन आतेच्या घरी गेलो. नेमकी वेळ सांगता येणार नाही, पण मला अंधूकसे आठवते मी जेवत होतो आल्या मला गोळ्याच्या आमटीचा घास भरवत होती. इतक्यात अप्पांना पाखल्यांनी मारहाण केल्याची बातमी आतेच्या घरगड्याने आणली आणि तो धूम ठोकुन पळाला.

सर्वसामान्यांना पाखल्यांची(पोर्तुगीज गोरे सैनिक) भयंकर भीती वाटायची, मी मागल्या दारातुन निघणार एवढ्यात आतेने मला पकडले. कुणालाही न जुमानता मी देवळाच्या दिशेने धावत सुटलो. देवळाच्या आसपास पाहीलं, कुणीही तिथं नव्हतं. अप्पाही दिसले

नाहीत. अप्पांना त्या नराधमांनी कदाचित मारहाण करुन तळीत फ़ेकलं असेल असं समजुन मी तळीत वाकून पाहीलं. अप्पा काही तिथं दिसले नाहीत मला बरं वाटलं.

सोमनाथाच्या देवळात गर्भागारात कोणीतरी उभं आहे असं दिसलं, म्हणून मी धावत देवळात गेलो. त्याच गावातला एक इसम भेदरलेल्या नजरेने बेशुध्द पडलेल्या अप्पांकडे एकटक पहात होता. त्यावेळी लहान असताना पाहीलेलं दृश्य आजही माझ्या स्मृतीत पक्कं आहे. मी अप्पांच्या अगदी जवळ गेलो, त्यांना नीट निरखून पाहीलं. ते निपचित पडले होते. अप्पांना पोर्तुगीज शिपायांनी बेदम मारलं असावं पाठीवरचे माराचे वळ स्पष्ट दिसत होते. त्याशिवाय त्या नराधमांनी सोमनाथाच्या देवळातला सुबक नंदी फ़ोडला होता. गणपतीची स्थापित मुर्ती जमिनीतुन ऊखडून काढली होती. शिवलींगाचीही नासधुस करीत बराच हैदोस घातल्याचं दिसत होतं. मी येताच भानावर आलेल्या त्या इसमाने अप्पांच्या तोंडावर पाणी शिंपडले आणि घोटभर पाणी हाताच्या ओंजळीने त्यांना पाजले. अमानुष मारझोडीमुळे अर्धमेले झालेल्या अप्पांनी मला खुणेनेच घरी जाण्यास सांगितले. मी मुकाटपणे तडक आत्तेच्या घरी आलो. वाटेत एकच विचार मला सतावत होता, तो म्हणजे पुन्हा अप्पांचं दर्शन होईल ना?

मुलाखत घेत असताना मी अप्पांना वरील दुःखःद घटनेची आठवण करुन दीली. त्यावर स्मितहास्य करीत अप्पा म्हणाले," जेव्हा तुझ्यासाठी तो दिवस कटु आठवणी जागवणारा असेल, परंतु माझ्यासाठी मात्र स्वदेशाभिमान जागृत करणारा आहे. बापु(दादा सहकारींचा मुलगा-भिकाजी) पोर्तुगीज पाशवी सत्तेच्या जोखडातुन गोव्याच्या भुमीला सशस्त्र क्रांती करुन सोडवणाऱ्या आझाद गोमन्तक दलाचा सच्चा सैनिक होता. तो शहीद झाला १९५७ साली. त्यानंतर जवळजवळ सहा महीन्यांनी मोटार सायकलवरुन आलेल्या १९ बंदुकधारी पोर्तुगीज सैनिकांनी सोमनाथ देवस्थानाला वेढा घातला. त्या सैनिकांपैकी ४ पाखले(पोर्तुगीज गोरे) आणि १५ खाप्री(निग्रो) होते. ही टोळधाड येण्यापुर्वी काही पाळीव बुजरी जनावरे इतस्ततः वाट फुटेल तशी एकाएकी धावताना आढळली. काहीतर देवळात घुसली. काहीतरी अघटीत घडणार असल्याची चाहुल लागली होती. आम्ही एकूण सातजण होतो. माझं जेवणखाण देवळातच असायचं. आज सोबत सहाजण होते. त्यातले पंगतीला पाचच जण बसले. मोटारसायकलींचा आवाज एव्हाना आमच्यापर्यंत येऊन पोचला, प्रसंगावधान राखून पंगतीला बसलेल्या व बाकीच्या सर्वांनी पळ काढला. मी हा असा.

तुमच्या सोबत कोणकोण होते? मध्येच मी प्रश्न केला.

माझ्याकडे पहात अप्पा निर्विकारपणे म्हणाले, अरे वेळच तशी होती, प्रसंग कीती बाका होता, आणखी कोणीही असतं तर त्यांनीही तेच केलं असतं. माझे पाय असते तर मी ही तसंच केलं नसतं का? खरंच होतं; अप्पा काही जन्मजात अपंग नव्हते, नियतीने घातलेल्या घाल्याने त्यांना पंगू केलं होतं.

अप्पांचा थोरपणा, त्यांनी मोठ्या खुबीने नावं सांगायचं टाळलं, आणि थोडावेळ स्तब्ध बसले.

"अप्पा, मला चांगलं आठवतं एक इसम तुम्हाला पाटुंगळीला मारुन घेऊन गेला." मी

माझ्या नजरेस नजर भिडवत, अप्पा म्हणाले, "होय रे बाबा पाखल्यांचा दराराच तसा होता. त्यामुळे आप्तस्वकीयसुद्धा पाखल्यांच्या दहशतीने घरात गुपचुप दडी मारुन बसत. पाखले निघुन गेल्यावर देखिल तु सोडल्यास देवळात येण्याचं धाडस कोणी केलं नाही. मला पाठीवर घालून नेलं त्याचं नाव विष्णु वेळीप. पोट्याची खळगी भरण्यासाठी बिचारा दिवसरात्र वावरात(शेतात) राबायचा. पाखल्यांनी घातलेल्या हैदोसाचा त्याला थांगपत्ता ही नव्हता, पोर्तुगीजांच्या मारहाणी मुळे माझी शुध्द हरपण्यापुर्वी देवळासमोरुन जाताना तो दिसला, म्हणून मी त्याला हाक मारली. वेळ न दवडता त्यानं माझ्यावर प्रथमोपचार केले आणि मला गोपुच्या घरी नेले. गोपु पावस्कर ही माझी थोरलीबहीण. घरच्या लोकांच्या विरोधाला न जुमानता त्या सासुरवाशिणीने मला दार उघडून घरात घेतले, माझी सेवासुश्रुषा केली. जवळजवळ दीड महीना मी तिच्या घरी राहीलो. दरम्यान तिच्या घरच्यांनी देखिल माझं सर्वकाही व्यवस्थित केलं".

"दादा सहकारी, रजनीनाथ केंकरे, हरीभाऊ पाटील, टोनी फर्नांडीस हे आज्ञाद गोमन्तक दलाचे कार्यकर्ते माझी विचारपुस करण्याकरीता आले. बेब्दुकाकाने माझी खुप सेवा केली. इतरही सवंगडी अधुनमधून ये जा करीत. माझी तब्येत सुधारु लागली तसे मला आमच्या घरी आणण्यात आले".

अप्पांच्या बोलण्यातुन एक उलगाडा झाला, माझे अपरंपार लाड करणारी, मायेने घास भरवणारी माझी गोपुमावशी म्हणजे दुसरीतिसरी कोणी नसून, माझ्यावर अपार प्रेम करणाऱ्या अप्पांची थोरली बहीण होती. गेल्याचवर्षी तीच निधन झालं.

हैवानांनी घातलेल्या हैदोसामुळे, सर्वत्र वातावरण तंग झाले होते. माझ्या वेडाचारामुळे

अशा ठीकाणी पुन्हा मला पाठवायला माझ्या घरचे तयार होईनात. अपवाद फक्त माझे लाडके काका श्रीपाद धोंड(त्यांना सर्वजण भाऊ म्हणत) तणाव असल्याने कामरखणला मला कोणी जाऊ देणार नव्हते.

शैलेश पाटील --- पुतण्या

वयाच्या पाचव्या-सहाव्या वर्षापासूनच्या आठवणी:-आम्ही एकूण ४ भावंड,१)महेश पाटील २)शैलेश पाटील ३) जगन्नाथ उर्फ प्रसाद पाटील आणि ४)शिल्पा पाटील(आता सौ.शिल्पा शेखर नेरुरकर)

अप्पांनी रचलेला आमच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पाया:-त्यावेळी ६ वर्षे वय पूर्ण झालेल्या मुलामुलींनाच प्राथमिक शाळेत प्रवेश मिळायचा. गावामध्ये सर्व शाळा मराठी माध्यमाच्या त्याही सरकारी. पण आम्हाला वयाच्या चौथ्या पाचव्या वर्षीच घरी शिक्षक मिळाले, ते म्हणजे आमचे काका अप्पा. प्रथम वर्गाची शाळेत सुरुवात होण्यापूर्वीच वयाच्या ५ व्या वर्षापर्यंत अप्पांनी आम्हाला श्री ग णे शा, अ,आ,इ,ई हे सर्व मराठी पाठांतर करून घेतलेले. ६व्या वर्षाचा, म्हणजेच प्रथम इयत्तेचा सगळा अभ्यास वयाच्या ५ व्या वर्षी घरीच झालेला होता. पहिल्या इयत्तेच्या वर्गमित्रांचा जेव्हा श्री ग णे शा सुरु होता तेव्हा आम्हाला १ ते ३० पर्यंतचे पाढे तोंडपाठ झालेले. अगदी पावकी, निमकी, अडीचकी पर्यंतचे पाढे तोंडपाठ झाले ते केवळ अप्पाकाकांमुळे. आपले चैत्र, वैशाख, जेष्ठ, आषाढ वगैरे हींदू महिने तोंडपाठ झाले होते, आमच्या वयाच्या ६व्या वर्षापर्यंत. मेष, वृषभ वगैरे बारा राशीं, तसंच अश्विनी, भरणी वगैरे २७ नक्षत्रे असं बरच काही आमच्याकडून अप्पांनी मुखोद्गत करून घेतलं होतं. त्या वयात पाठांतराचं महत्त्व कळत नव्हतं, पण आज समाजाच्या सर्व क्षेत्रात वावरताना जाणवतं की या गोष्टींना कीती महत्त्व आहे. त्यावेळी आम्हा भावंडांकडून एवढा अभ्यास अप्पांनी करून घेतला,

आप्पा कडक शिस्तीचे भोक्ते होते. त्यांच्या बोलण्यात, पायाविना चालण्यात, आचारविचारात, सर्वच बाबतीत शिस्त होती. इतरांनीही प्रत्येक गोष्टीत हरएक वेळी शिस्त बाळगावी असा त्यांचा आग्रह असे. म्हणून आज आम्ही अधिभौतिक, अधिदैविक आणि आध्यात्मिक क्षेत्रामध्ये एवढा विकास करू शकलो. आमच्याप्रमाणेच आमच्या आसपासच्या गावातील सर्व थरातील(बहुजन समाजातील वगैरे) मुलांना भेदभाव न करता, हातंच न राखता भरभरून मोफत शिक्षण दिलेलं आहे अप्पांनी.

दोन्ही पायांनी अधू असलेली एक सामान्य व्यक्ति, केवळ हातांच्या सहाय्याने दिवसातून ४ ते ५ की.मी.च अंतर ये जा करायचं, ते ही शिक्षणाचा प्रसार समाजातल्या सर्व वर्गात व्हावा म्हणून, ही होती अप्पांची सामाजिक बांधीलकी. सर्व जणांना शिक्षित करण्याच्या पोकळ गप्पा त्यांनी कधी मारल्या नाहीत, तर आपले विचार त्यांनी शरीर साथ देत नसताना देखिल प्रत्यक्षात उतरवून आणून दाखवले, असंख्यांना शिक्षित करून. शाळा कधी वडामळला तर कधी कामरखणला देवळात भरायची. एक शाळा स्वतःच्या घरीच सुरु केलेली. मराठी शाळा असूनही पोर्तुगीज सरकारने किंचित काळ सरकारी तुटपुंजी मदत दिली, पण काही हीतशत्रुंनी सरकारी अधिकाऱ्यांचे कान भरले, आणि मिळणारी ती अल्पस्वल्प सरकारी मदत देखिल बंद झाली. परंतु अप्पांनी जिद्द न सोडता, स्वखर्चाने शाळा चालू ठेवली. गावातल्या ब्राम्हणवर्गातल्या मुलांच्याबरोबरीने इतर समाजातली मुले ही शिक्षणाचा लाभ गावातच अप्पांमुळे घेऊ लागली. आम्ही सर्व भावंडे रोज तिन्हीसांजेला परबचा म्हणजे उजळणी करायचो. तसा अप्पांचा दंडकच होता. उजळणी करून गणपतीची आरती व दोनेक अभंग म्हटल्याशिवाय आम्हाला रात्रीचं जेवण मिळत नसे. सुखकर्ता दुखहर्त, लवथवती विक्राळ, दुर्गे दुर्गट भारी सारख्या आरत्या देवा तुझा मी सोनार वगैरे अभंग वयाच्या ६ व्या ७ व्या वर्षीच आमच्याकडून अप्पांनी तोंडपाठ करून घेतलेले.

वयाच्या ५ ते १० वर्षांच्या दरम्यान जे चांगले संस्कार अप्पांनी आमच्यावर केले, त्याचा लाभ आज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात वावरताना होताना आम्हाला दिसतो आहे, आणि विश्वास वाटतो की भविष्यकाळात ही होत राहिल. आज आमचा जो काही अधिभौतिक, अधिदैविक आणि आध्यात्मिक विकास झालेला आहे, त्यात अप्पांच योगदान फार मोठं आहे. वडिल परगावी गेले असता आमची आई कधी आजारी पडली आणि अशावेळी अप्पांनी पायांनी अधू असून देखिल स्वतःस्वयंपाक करून आम्हाला पोटभर जेवू घातलं आहे. म्हणजे अप्पांनी आमच्या तनाचं आणि मनाचं ही भरण पोषण केलं आहे.

अप्पांनी अपंग असूनही केलेली कार्ये:- स्वतः सुतारकाम करून बनवलेलं मेज आजही त्यांच्या खोलीत जतन करून ठेवलेलं आहे. स्वतः बनवलेलं मेज त्यांनी हयात असेपर्यंत वापरलं. पुर्वी आमचं घर हे मातीचं कौलारु होतं. दरवर्षी पावसाळा सुरु होण्यापुर्वी अप्पा स्वतः बांबुच्या शिडीने घरावर चढून कौलं शाकारण्याचं काम आवर्जून करत. किल्लेपाल पंचायत क्षेत्रात पहिलं सिमेंट काँक्रीटचं घर त्यांनी १९७० साली बांधलं, त्याच घरात ते अखेरपर्यंत ते राहिले. त्याकाळी ग्रामपंचायत क्षेत्रात सगळी घरं

कौलारुच असायची. ग्रामपंचायतीच्या दाखल्यावरून ते लक्षात येतं. गोवा दमण आणि दीव केंद्रशासित प्रदेश असताना पहिला गोबर गॅस प्लांट १९७० साली अप्पांनी सुरु केला. तेव्हाचा सरकारी दाखला उपलब्ध आहे. गंजन गवतापासून अत्तर बनवण्याचा यशस्वी प्रयोग दादा(रामकृष्ण महादेव सहकारी) आणि आमच्या अप्पांनी १९६८ साली करून दाखवला. ते दादांना गुरु मानायचे. नित्यपुजापाठ, संध्यावंदन, गणपतीच्या मातीच्या मुर्ती बनवणे या गोष्टी ते दादंकडून शिकले. दासबोधासारखे धार्मिक ग्रंथांचं वाचन व अभ्यास ते दादांच्या मार्गदर्शनानेच शिकले. जोवर अप्पांच्या हातांची हालचाल चालू होती तोवर त्यांनी संध्यावंदन, नित्यपुजा यात खंड पडू दिला नाही. २००८ च्या मे महिन्यामध्ये पक्षाघाताच्या झटक्यामुळे नाईलाजास्तव नित्यपुजा व संध्यावंदन त्यापुढे त्यांना करता येत नसे याचं त्यांना अतीव दुःख होत असे. कामरखण गावापासून दाबाळ गावापर्यंत जेवढ्या म्हणून वार्षिक यात्रा व्हायच्या, त्या सर्वठीकाणी त्यांची हजेरी असायची. सात ते आठ की.मी.चं अंतर दोन हातांच्या सहाय्यानं कापत जाणे, त्यांना देवदेवतांच्या वरील अपार श्रद्धा व भक्ति पुढे काहीच कष्टप्रद वाटत नसे. अप्पांनी हयात असेपर्यंत जोवर त्यांचे अवयव त्यांना साथ देत तोवर ९ दिवस अखंड नवरात्रोत्सव आपल्या घरात श्रद्धापूर्वक सुरु ठेवला.

पांगळ्या अप्पांनी केलेल्या तीर्थयात्रा:-

- १.नरसोबावाडी, पंढरपूर, ह्या यात्रा स्व.दादा(रामकृष्ण सहकारी) यांच्या सहकार्यानं.
- २.तिरुपती(बालाजी), धर्मस्थळ यात्रेत मी स्वतः आणि कनिष्ठ बंधु प्रसाद पाटील अप्पांबरोबर सहभागी झालो होतो.
- ३.त्र्यंबकेश्वर यात्रेवेळी माझ्याबरोबर माझे ज्येष्ठ बंधु महेश पाटील, वहीनी आणि पुतणी निमिशा अप्पांबरोबर होते.
- ४.आळंदी यात्रा विश्व हींदू परीषदेच्या सौजन्याने.
- ५.प.पू.पूर्णानंद स्वामी मठ प्रथमदर्शन स्व.देविदास तिरोडकर-दाबाळ यांच्या सौजन्याने.
- ६.चामुंडा मंदीर-म्हैसूर, बंगळूर अप्पांबरोबर त्यांचे थोरले बंधु स्व.कृष्णा पाटील, त्यांच्या पत्नी सौभाग्यवती रत्नप्रभा मुले, शैलेश व प्रसाद आणि अप्पांची बहीण श्रीमती मोती(सिताबाई प्रभू) सह वर्तमान.
- ७.श्री क्षेत्र गोकर्णतिर्थ दर्शन-स्व.रामकृष्ण महादेव सहकारी यांच्य सहकार्यानं.

अप्पांच्या पूर्वायुष्यात ज्यांनी निस्वार्थ बुद्धीने स्वतःची पूर्ण ताकद लावून अप्पांना काही कमी पडू दिलं नाही, धनदौलत अप्पांकरीता खर्च करण्यात हातचं काहीही राखून ठेवलं नाही, असे स्व.श्रीयुत कृष्णा जगन्नाथ पाटील अप्पांचे थोरले बंधु आणि मला त्यांचा पुत्र

असण्याचा सार्थ अभिमान आहे. त्यांनी केलेला त्याग फारच कमी लोकांना ठाऊक आहे. तसेच माझी तिर्थस्वरूप आई रत्नप्रभा हीने केलेली अप्पांची सेवा शुश्रूषा वर्णन करण्याकरीता शब्द देखिल तोकडे पडावेत. माझ्या आईचा जन्म, बालपण व शिक्षण खरंतर शहरात झालेलं, असं असून सुध्दा शहरात वाढलेली माझी आई कीर्लपाल,खळुली सारख्या जंगल भागातील खेडेगावात लग्नानंतर राहायला लागली. न कुरकुरता हसतमुखाने अत्यंत गरीब परिस्थितीत माझ्या वडिलांच्या बरोबरीने घरसंसार रुभा करण्याकरीता आईने आपला देह झिजवला, अप्पांची धाकटा दीर या नात्याने नव्हे तर आपला धाकटा भाऊच कशी काळजी घेतली. तिच्या या योगदानाची तोड या जगात कशाकशाशीच होणार नाही. तसे माझे ज्येष्ठ बंधु महेश पाटील यांनी अप्पांची सदोदीत काळजी घेत अगदी त्यांच्या अंत्यकाळापर्यंत अमोल अशा प्रकारची पुत्रवत सेवा कोणताही गाजावाजा न करता केली आहे, त्यांचे ऋण जन्मोजन्मी मी विसरू शकणार नाही असेच माता, पिता आणी थोरला भाऊ ह्या पुढील जन्मात ही प्राप्त होवो ही ईश्वराकडे माझी प्रार्थना आहे. घरातील ज्येष्ठांच्या आचरणाने प्रभावित होऊन आम्ही बाकी सर्व जण आपापल्या परीने आमचे कर्तव्य अप्पांच्या प्रति व घराकरीता करीत आलो आहो, परंतु वरील तिघांच्या सदाचरणापुढे आम्ही सदैव नतमस्तक राहू.

स्वतः अपंग असूनदेखिल समाजातील अन्य लोकांकरीता आपले योगदान म्हणून अप्पांनी केलेला दानधर्म:-

गोमन्तक आयुर्वेद महाविद्यालय, शिरोडा येथे देणगी रु.....

गोशाळेसाठी दान रु.७५०००/-

मातृछाया संस्था, कवळे येथे रु.....

I. C. H. शाळा, दाबाळ येथे शिष्यवृत्ती.

अप्पांबरोबर व्यतीत केलेले अंतिम क्षण:- मी मुंबईहून २२ ऑगस्ट २००९ ला संध्याकाळी आमच्या घरी आलो. कारण २३ ऑगस्टला गणेशचतुर्थी होती. दुसऱ्या दिवशी म्हणजे २४ ऑगस्टला गणपति विसर्जन झाल्यावर १५ दिवस अप्पांबरोबर राहायला मिळणार या विचारात मी मनोमन सुखावलो होतो. २७ ऑगस्टला प्रस्तुत पुस्तकाचे लेखक श्री जयवंत धोंड अप्पांना भेटण्याकरीता आले. अप्पांच ऋषितुल्य जीवन पहाता अप्पांच्या आयुष्यावर पुस्तक लिहीण्याची जबाबदारी श्री जयवंत धोंड यांनी घेतली. २८ ऑगस्टला अप्पांची तब्येत अचानक ढासळली. डॉ. उत्तम देसाई आमचे कौटुंबिक स्नेही व डॉक्टर देखिल, तातडीने आले. त्यांनी आपल्या वैद्यकीय प्रयत्नांची शर्थ केली, अंतर्गत रक्तस्राव सुरू झाल्यामुळे रातोरात रुग्णाहिका मागवून

अपोलो हॉस्पिटल मडगांव इथं अप्पांना नेण्यात आलं. दुर्दैवाने २९ ऑगस्ट २००९ ला सकाळी सव्वाअकरा वाजता अप्पांची प्राणज्योत मालवली. गणपतीच विसर्जन मी २४ ऑगस्टला केलं आणि विसर्जनापासून नेमक्या सातव्या दिवशी आमच्या परमप्रिय अप्पांच्या पार्थिवाला मंत्राग्नी देण्याची पाळी माझ्यावर आली. अस्थिविसर्जन नरसोबाच्यावाडीला केलं. दशपिंड, बारापिंड हे विधी घरीच केले. अप्पांच्या आत्म्याला चिरशांती लाभो अशी प्रार्थना ईश्वरचरणी करण्यावाचून आमच्या हातात काय होतं?

जमिनीतून उत्तम प्रकारे पिके कशी काढता येतील ह्याची सविस्तर माहिती कृषिविषयक ग्रंथ व कृषि संबंधित पाक्षिके, मासिके व अन्य पुस्तकांमधून आप्पा मिळवत. शेतीक्षेत्रातील तज्ञांशी वेळोवेळी चर्चा करत. गोमंतकातील शेतकी खात्यातील अधिकाऱ्यांच्या धावत्या भेटीगाठी केवळ अप्पांची शेती व्यवसाया प्रति तळमळ पाहून अंमळ जास्तच होत असत. ते माहितीपुस्तिके वगैरे देऊन जात. आप्पा त्यांच्याशी वेगवेगळ्या खतांच्या, कीटकनाशक औषध पर्यायांच्या, निरनिराळ्या लागवडी पद्धती संबंधाने किंवा नवीन बी बियाणांच्या अनुषंगाने अधिक माहिती मिळवण्याच्या हेतुने प्रदीर्घ चर्चा करत. त्यामुळे सखोल, शास्त्रशुद्ध आणि अद्यावत माहिती त्यांच्या ज्ञानात भर घालत असे.

कमी खर्चात अधिकाधिक उत्पन्न काढण्याच्या शर्यतीत सुरुवातीला शेतकऱ्यांनी फक्त कृत्रिमखतांचाच उपयोग केला. जेणेकरून भरभरून पिकं काढली खरी परंतु, पाच-सहा वर्षांनंतर लक्षात आलं की कृत्रिमखतांमुळे जमिनीचा पोत दिवसेंदिवस बिघडत चालला आहे. जमिनीच्या सुपीकतेत हळूहळू ऱ्हास होत चालल्याने शेतीच्या उत्पन्नात एकसारखी घट होत आहेच, शिवाय शेती उत्पादनांचा म्हणजे पिकांचा दर्जा ही खालावत चाललेला आहे. ही गोष्ट आप्पांच्या चौकस बुद्धीमूळे लक्षात आली. त्यावर तातडीचे उपाय म्हणून आपल्या जिज्ञासू स्वभावातून त्यांनी काही यशस्वी उपाय शोधून

काढले. उपायांची चाचणी करताना त्यांच्या लक्षात आले की तुलनात्मकदृष्ट्या कोरड्या जमिनी पेक्षा ओलसर जमिनीत कृत्रिमखते अधिक प्रमाणात प्रभावी ठरतात. आप्पांच्या मते त्यांनी जेव्हा प्रयोग केले त्यावेळची कृत्रिमखते धन स्थितीत असायची. त्या खतातील सेंद्रिय भाग ओलसर जमिनीत गेल्यानंतर होणाऱ्या प्रक्रियेतून पोषक अन्न तयार होत असे. ही प्रक्रिया कोरड्या जमिनीत होत नसल्याने कृत्रिमखतांचा म्हणावा तेवढा उपयोग होत नसे. जमिनीला हव्या त्या प्रमाणात पाणी दिल्याने अन्नाचे प्रमाण वाढण्यास मदत होते. आप्पांनी ही गोष्ट शेतकी खात्यातील अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणून दिली. पहिल्यांदा त्यांचा विश्वासच बसेना. कारण अप्पा काही शेतीचं शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण घेतलेले शेतकी पदवीधारक नव्हते. चिकित्सक बुद्धी आणि प्रयोगशीलतेच्या जोडीला शेती व्यवसायाची तळमळ यापोटी त्यांनी हे स्वानुभवावर आधारित निष्कर्ष काढलेले होते. कालांतराने शेतकी खात्यातील अधिकाऱ्यांनी आप्पांच्या निष्कर्षांना मान्यता दिली. आजच्या सारखी दूरध्वनीव्यवस्था त्याकाळी नव्हती. म्हणून आप्पा कधी शेतकऱ्यांच्या माध्यमातून तर कधी शेतमजूरांच्यामधे प्रबोधन करून केवळ कृत्रिमखतांच्या अतिरेकी वापरातून वरवर दिसणारे नजिकचे लाभ आणि दीर्घकाळात भोगावे लागणार असलेले त्यांचे दुष्परिणाम समजावून सांगत. आप्पांच्या मते जमिनीची सुपीकता राखण्यासाठी गाईगुरांचे शेणखत अधिक फलदायी असते. देशी गाईचे शेण शेतीला खत म्हणून सर्वात जास्त प्रभावी सिध्द झालेले त्यांनी स्वतः अनुभवलेलं आहे.

आप्पा पडीक जमीन नांगरणी करून भुसभुशीत करून घेत असत. त्या जमिनीत कांदा, रताळं, नवलकोल, कोबी, आंबा, मिरची, हळद, पानवेल, सारख्या बहुउपयोगी फळभाजांची लागवड करत.

आप्पा जमिनीची मशागत उन्हाळ्यात करून घेत. जमीन ८ ते १० इंच नांगरून घेत. जमीन नांगरल्यावर ढेकळे कुळवाच्या पाळीने फोडून एकसारखी सरसरीत करून घेत. कांद्याची रोपं तयार करण्यासाठी ते स्वतः गादी वाफे तयार करत, गोव्यामधे पावसाचे प्रमाण जास्त असल्याने ते रब्बीचा हंगाम पसंत करत. ही लागवड ऑक्टोबर-नोव्हेंबर महिन्यात करावी लागते. रब्बी लागणीसाठी वाफे ते स्वतःच्या हाताने दंड, वरंबे घालून तयार करत. लागणी नंतर पहिले आंबवण्याचे पाणी व दुसरे चिंबवण्याचे पाणी ४-५ दिवसांच्या अंतराने शेतीला देत असत. त्या नंतर दर दहाव्या किंवा अकराव्या दिवशी पाणी देणे तसेच वरचेवर मशागत करणे ही सर्व मेहनतीची कामे पंगू असून सुध्दा ते स्वतःन थकता करत. पावसाळ्यात सरीवरील लागण फायदेशीर असते म्हणून ही लागण मान्य केली.

पहिली दोन वर्षे आप्पांनी खरीप आणि रब्बी हंगामात मिरचीचं पीक घेतलं. नंतर ते आलटून पालटून लागवड करत. हळद पालेभाज्या ह्या भाज्या कोणत्याही हंगामात आणि कोणत्याही प्रकारच्या जमिनीत होतात, असं त्यांनी मुलाखत देत असताना मला सांगितलं. जमिन मात्र भुसभुसीत असायला हवी. आप्पांनी पालक, मेथी, कोथींबीर, माठ इत्यादी पालेभाज्या शेणखताचा वापर करून काढल्या.

फळभाज्या:- भेंडी, वांगी टोमॅटो; हे पीक पावसाळ्यात, हिवाळ्यात तसेच उन्हाळ्यातही घेता येतं. त्यामुळे ते टोमॅटो पीकाची लागवड कोणत्याही हंगामात करत. निश्चित असा हंगाम न निवडल्याने ह्या पिकाची लागवड बंद पडली.

वेलभाज्या, दोडके, दुधीभोपळा, लालभोपळा, घोसाळी, कारली, कलिंगड, काकडी, तोंडली ह्या पिकांच्या लागवडीचा काळ जानेवारी व मे असल्याने सर्वच पिकं एकाच वेळी घेणे आप्पांना शक्य नसे. म्हणून ते वेळकाळ पाहून निर्णय घेत. एप्रिल मे महिन्यात तोंडलीची लागवड करत. काकडी, घोसाळी दोडकं एकाच मांडवावर घेता येतात, त्यामुळे ही पिकं सहजपणे काढता येतात असं आप्पा सांगत.

गोबर गॅस संयंत्र जेव्हा अनेकांच्या कुतुहलाचा आणि नविनच तंत्रज्ञान असल्याकारणाने तुटपुंजा माहितीचा विषय असताना, आप्पांनी धडाडीने पुढे सरून गोबर गॅस संयंत्राची माहिती कठून कशी पैदा केली कोण जाणे? मोठ्या दिमाखात गोबर गॅस प्लांट आपल्या घरी आप्पांनी बसवला देखिल.

मी म्हटलं "अप्पा तुम्हाला गोबर गॅस सारख्या नविनतम पाश्चात्य तंत्रज्ञानाची इतकी अचुक माहिती तीही इतक्या त्वरेने कशी काय प्राप्त झाली?

अप्पा:- "अरे इच्छा असेल तर मार्ग दिसेल" ही म्हण ठाऊक आहे ना तुला? माझ्या मनात आलं; आपल्याकडे भरपुर गार्डगुरं आहेत त्यांच शेण ही मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहे. ह्या नैसर्गिक खताचा अन्य काही उपयोग होऊ शकतो का? शेतीविषयक पुस्तकांमधून मला गोबर गॅस संयंत्राबद्दल थोडी माहिती म्हणजे तोंडओळख म्हणणास का; झाली. मग मी या तंत्राची रीतसर माहिती काढायला सुरूवात केली. काय असतं गुरांच शेण हे प्रदुषित नसलेलं आणि स्वस्तात उपलब्ध असलेलं इंधन आहे. ५५ ते ७० टक्के ज्वालाग्रही मिथेन वायु यामध्ये असतो. बघायला गेलं तर घरात चुलीवर जळणाकरता लाकूडफाटा(त्या काळी घरगुती गॅस शहरात सुद्धा सहजी मिळत नसे) जंगल तोडूनच आणावा लागतो ना? ते

आणण्याकरिता मनुष्यबळ गुंतून राहातं ते अलाहीदा. शिवाय खेड्यात कुठली आलीय सांडपाण्याची व्यवस्था? मग माणसाला देहधर्म उरकण्याकरतां दूर रानात जायला नको. साधारण दहा फूट खोल खड्डा खणून सिमेंटकाँक्रीटचा हौद ज्याच्या मुख्य दाराशिवाय अन्य मार्गाने आत पाणी शिरायला देखिल वाव नसतो. त्या खड्ड्यात उतरवला जातो, मधोमध एक भिंत पायापासून उभी केली जाते, अगदी वरपर्यंत नाही. मलमुत्र आतमध्ये सोडण्याकरिता एक नलिका आणि वायु वहनाकरिता एक रबरी नलिका अशा दोन नलिका(पाईप)बसवल्या जातात. हे संपूर्ण संयंत्र जलप्रतिबंधक असतं. सर्व मलमुत्र शेणखत पाण्यात एकत्रीत करून त्याचं प्रवाही मिश्रण टाकीत आत जाणाऱ्या नलिकेद्वारे सोडलं जातं, ते टाकीतल्या डाव्या भागात जमा होतं, आणि जसजसा तो भाग भरत येतो, तसे त्या भागातून टाकीच्या उजव्या भागात ते प्रवाही मिश्रण वाहू लागतं, मध्यंतरीच्या काळात टाकीत तयार झालेला मिथेन वायु हा हलका असल्याने टाकीत येणाऱ्या हवेच्या दाबामूळे वर येऊ लागतो, जो बाहेर काढलेल्या रबरी नलिकेद्वारे देवळातल्या घंटेसारख्या दिसणाऱ्या लोखंडी पात्रात जमा होऊन स्वयंपाक घरातील चुलीकडे जाणाऱ्या नलिकेत येतो. जेव्हा टाकीतले दोन्ही भाग भरू लागतात तेव्हा त्यामधील सांडपाण्याचा आपोआप निचरा होऊन केवळ शेती उपयोगाकरिता बहुमूल्य असे खत त्या टाकी मध्ये बनलेले असते. तसं पहायला गेलं तर चुल पेटवण्याकरिता वायु हा जवळजवळ मोफतच उपलब्ध होतो म्हणेनास का" ?

इतकी सविस्तर माहिती अप्पांना घ्याविशी वाटली, आणि इथंच न थांबता न थकता त्या सर्व माहितीचा उपयोग करून आधुनिक तंत्र आत्मसात करणं ते ही स्वतः शारिरीक दृष्ट्या धडधाकट नसताना, मला नवीन काही शिकण्यास सबबी सांगणाऱ्या हट्ट्याकट्ट्या लोकांबद्दल चीड निर्माण झाली.

समाज सेवा त्याग आणि विश्वास यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजे विनायक जगन्नाथ उपाख्य आपा पाटील.....असे मला पाठवलेल्या पत्रात लिहीतात शिरोडा, गोवा येथील भारतीय संस्कृति प्रबोधिनी चे अध्यक्ष श्री पांडुरंग केशव घाटे. ते पुढे म्हणतात; श्री आपा पाटील हे आप्तेष्ट व समाज यांचा अतुट विश्वास संपादन केलेले एक असामान्य व्यक्तिमत्व होते. याचाच परिणाम म्हणून शेमेल, दाबाळ येथील एक सद्गृहस्थ श्री रामकृष्ण म. सहकारी जे आपांचे पुरोहित व कौटुंबिक स्नेही होते, त्यांनी आपल्याकडील ६५००० रुपये ही रक्कम श्री आपा यांच्याकडे उत्स्फूर्तपणे सुपुर्द केली. आणि "चांगल्या कार्यासाठी याचा उपयोग कर" असे सांगितले. थोरांची आज्ञा

शिरसावंद्य मानुन श्री आपांनी ती रक्कम स्वीकारली. कालांतराने श्री सहकारी यांना देवाज्ञा झाली.

सुदैवाने म्हणा किंवा नियतीच्या संकल्पनेमुळे श्री आपा पाटील यांची भारतीय संस्कृति प्रबोधिनी चे तत्कालिन अध्यक्ष डॉ.कै.अनंत बखले यांच्या बरोबर भेट झाली. गोमंतक आयुर्वेदीक महाविद्यालयाच्या संबंधी बोलण्याकरण्याच्या उद्देशाने कै.बखले, श्री अभय प्रभू व प्रा. श्री वासुदेव पाटील हे तिघेही आपांना भेटले. गोमंतक आयुर्वेदीक महाविद्यालयाच्या प्रकल्प पुर्ण होण्यासाठी निधीची गरज आहे हे कळल्यावर श्री आपांनी क्षणाचाहि विलंब न लावता रू.५५००० प्रकल्पनिधी म्हणून देणगी दिली, व राहीलेले १००००रूपये शांकर पाठशाळा, कवळे यांना दिले, व आपण कृतकृत्य झालो असे म्हणाले. एवढ्यावर न थांबता श्री आपांनी स्वतःकडील रू.५००० देऊन, भारतीय संस्कृति प्रबोधिनी चे आजीव सदस्यत्व स्वीकारले. संस्थेच्या कामकाजात त्यांना स्वारस्थ्य होते. महत्वाच्या उपक्रमावेळी ते जातीने उपस्थित राहात. त्यांच्या आठवणी सर्वसामान्यांना आणि खास करून तरूणांना स्फुर्तीदायक ठराव्यात. भारतीय संस्कृति प्रबोधिनीची कार्यकारिणी त्यांची सदैव ऋणी राहिल.

श्री महेश पाटील-----

मला प्रथम स्मरते त्या प्रमाणे, आपांची स्मृती माझ्या मनात राहिली ती आमच्या खळुली येथील पुर्वापार घरातली, ज्या ठिकाणी आमचे एकत्र कटुंब राहात असे. आमच्या घराशेजारी आणखीही दोन घरं पाटीलांचीच आणि दोन घरं देसाईची होती. १९६९-७० साल असेल मी त्यावेळी पाच-सहा वर्षांचा, पहिल्या इयत्तेत शिकत होतो. माझे आईवडिल तेव्हा फोंडारीमळ येथे जुन्या मातीच्या घरात(आता तिथे अद्यावत नवीन घर बांधलं आहे) राहात होते. माझी देखभाल करित असे अशोक पाटील यांची आजी, तीला सर्वजण प्रेमाने काकी म्हणत, आपा तेव्हा खळुली येथेच राहात. शेतीच्या विकासाला (खरंतर निरनिराळे प्रयोग करण्यात) त्यांनी वाहून घेतलं होतं. पावसाळा असताना ते गणपतीच्या साधारण पन्नास एक मुर्ती बनवत, आणि नंतर सरस्वतीची मुर्ती स्थानिक मराठी शाळेकरिता.

नवरात्री काळातील पुजा ही आपांची मोठी खासियत होती. नादपुजा ते करायचे, समस्त खळुलीवासी त्यांच्या हातचा नवमीचा प्रसाद घ्यायला येत. अतिशय मंगल प्रसंग असे तो. मला हेही आठवतं की गणपतीची आरास करण्याकरीता आमच्या घरातच नव्हे तर शेजारच्या घरांमध्ये जिथे जास्त दिवस गणपती बाप्पा असतील तिथे देखिल, आपा स्वतःहून जात. आपांच्या शेमेळ, घुमट आणि ताल वादनामुळे गणेशचतुर्थीच्या काळात

श्री विजयकांत देसाई आणि श्री कांता पाटील या त्यांच्या खास भजनी कलाकार साथीदारांच्या संगतीत भजनास मोठा रंग चढत असे.

आपांचे निर्णय माझे वडील कोणतीही खळखळ न करता स्वीकारत, जरी ते आपांच्यापेक्षा मोठे होते तरी, रामलक्ष्मणासारखे दोघे भाऊ पण आज्ञापालनात इथं क्रम उलटा असे. आपांच्या सर्व कल्पना माझे वडील स्वतः शेतात घाम गाळून राबवत. १९७२ साली आपांनी चांगल्या वस्तीत काँक्रीटचं टुमदार घर बांधण्याची योजना आखली. मला आश्चर्य वाटायचं कुठून यांना ह्या कल्पना सुचतात, तोवर घराचा नकाशा बनलादेखिल. आपांनी श्री बाबल पेडणेकर(बाबल माम) यांच्या मदतीने घराचा घाट घातला. खळुलीमधली सगळी घरं बाबलमाम आणि त्यांचा मुलगा महादेव ह्यांनीच बांधली होती. बाबलमाम यांच्याबरोबर आपांच्या संगीत, नाटक आणि तत्त्वज्ञान अशा सर्व विषयांवर चर्चा चालत, अर्थात श्री रामकृष्ण सहकारी उर्फ दादा भट हेही सदैव हजर असत. दादा आणि आपा हे परस्परांशी जोडले गेले होते, बहुविध विषयांवर त्यांच्या चर्चा होत. दोघेही एकदिलाने एखादी संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्याकरिता जीव तोडून राबत. आपा आणि दादा भट यांच्याकरिता आमचं शेत ही एक सर्वांगसुंदर प्रयोगशाळा होती, (माझ्या वडिलांची कोणताही प्रश्न न विचारता त्यांना मुकसंमती असायची). दोघेही अकल्पित योजना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी जीवाचं रान करत. दादाभट हे आपांचे पाय झाले होते.

१९७२ मध्ये दादा भट यांना कळले भाट, सांगे इथे श्री रॉय आंताव यांनी सिट्रोनेला तेल काढण्याचं यंत्र आणलं आहे. रासायनिक अभियंते श्री राव यांना रस उकळवण्याच्या यंत्रातून तेल काढणं काही शक्य होईना. दादाभटांना हे कळल्यावर त्यांनी सांगे येथे शेतावर जाऊन पहाणी केली आणि आपांशी त्या संबंधान चर्चाही केली. दोघांनी मिळून ते रस उकळवण्याचं यंत्र(बॉयलर) आमच्या शेतावर आणलं. श्री राव हे आमच्या शेतात येऊन त्यांनी, तिथं ते यंत्र स्थापन केलं, काही प्रमाणात तेल निघालं, परंतु समाधानकारक प्रगति नव्हती. सगळ्या यंत्राचं परीक्षण केल्यावर आपांना एक कल्पना सुचली, गावठी फेणि तयार करण्याचं यंत्र वापरून पाहूया. झालं प्रयोग यशस्वी करून दाखवला आपांनी आणि सिट्रोनेला तेल काढण्यात त्यांना यश आलं. श्री राव हे रासायनिक अभियंते तर थक्क झाले. पुढे तीन महिने हा प्रयोग अखंड चालू राहिला. आपांनी शेतात व्यावसायिकरित्या सिट्रोनेला गवताची लागवड देखिल केली. परंतु पुढे जाऊन तो उपक्रम चालला नाही, कारण श्री राव यांचा त्यातला उत्साह बारगळला. आपांनी मग गंजन(लेमन) गवताचं तेल याच तंत्रानं काढण्याचा प्रयोग चालवला.

श्री राव हे क्रीकेटचे शौकीन होते, क्रीकेट समालोचन ऐकणं हा त्यांना छंद होता,

आपांना राव यांच्याकडून क्रीकेट खेळाची माहिती मिळाली, आणि त्यांना ही क्रीकेट समालोचन ऐकण्याचा छंद जडला.

आपा हे चिकित्सक वृत्तीचे असल्याने आणि नाविन्याची आवड या मुळे सिट्रोनेला तेलाच्या यशानंतर, तेच तंत्र वापरून रातराणिच्या फुलांचं तेल काढण्याचा प्रयोग करून पाहिला. परंतु हा प्रयोग सपाटून आपटला, कारण लक्षात आलं रासायनिक दृष्ट्या चुकीचं होतं.

घर बांधत असताना गोबर गॅस/बायो गॅस बदल माहिती आपांना मिळली होती. माझे वडिल आपांना हवी असलेली अद्यावत माहिती आणण्याकरिता वारंवार शेतकी खात्याच्या कार्यालयात जात.

आपा नेहमी सांगत सुदैवाने सर्वच सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यांना संपूर्ण सहकार्य दिलं, इतकच नव्हेतर शेतीसुधार संबंधात ज्या काही त्यांच्या सुचना होत्या त्यावर अंमल केला.

घराचं बांधकाम चालु असतानाच आपांनी गोबर गॅस प्रकल्पाला चालना दिली. श्री सहकारी यांचा शिरोडा येथील गोबर गॅस प्रकल्प पहिला, तर आपांनी स्वतः माहिती करून घेतलेला आणि मोठ्या धाडसाने सुरू केलेला हा गोव्यातला दुसरा गोबर गॅस प्रकल्प. कोणाचाच विश्वास बसत नव्हता की शेणापासून वायू निर्माण होतो, आणि त्या द्वारे अन्न शिजवता येतं. आपा काळाच्या पुढे होते.

१९७५ मध्ये नव्या घरात काँक्रीटचं छप्पर, स्वयंपाकाचा गॅस आणि वीजेचा वापर करणारे संपूर्ण गावात केवळ आम्ही एकमेव होतो.

आपांना जरी कृतकृत्य वाटत असलं तरी शेती व्यवसाय सुधारीत रितीने करण्याची त्यांची धडपड सतत सुरू असायची, त्यांच्या मदतीला होते, केपे येथील ग्रामसेवक श्री शंभू तळवडकर त्यांनी शेतीसंबंधी असंख्य प्रयोग केले. त्यांनी सुर्यफूल, भुईमुग, बीट, कोबी लागवडीचे प्रयोग करून पुर्ण व्यावसायिकता शेतीला देण्याचे ठरवले. आपा सांगायचे," सर्व प्रकारची पिकं आपल्या इथे काळजीपूर्वकतेने आणि संपूर्ण ध्येयासक्तीने काढता आली पाहिजेत".मला आठवतय की गव्हाच्या लागवडीचा प्रयोग सुध्दा आपांनी केला, परंतु जंगली सशांमुळे ते पिक काही तग धरू शकलं नाही.

आपांना सुतारकामाची आवड होती, अन त्यामुळे सुतारकामाकरिता आवश्यक अवजारां ही त्यांच्याजवळ होती. आपांनी टेबल, खुर्ची आणि तबला देखिल स्वतः बनवला होता.

फुरसतीच्या वेळी विशेषतः संध्याकाळच्या वेळी ते तबला वाजवत. मराठी नाट्य संगीताची त्यांना भारी आवड. खळुलीचे श्री मधुकर देसाई(ते पुढे सांवड्याला राहायला गेले) हे आपांना नाटक पहाण्याकरीता सदैव मदत करत. आपांनी विशेष प्रयत्न करीत

सावड्याला जाऊन संगीत सौभद्र पाहीलं आहे.

आपांचा शिक्षणावर मोठा कटाक्ष असे. दररोज सायंकाळी आमच्या घरातले गडी, गुरराखी यांना आपा जातीनिशी मराठी अक्षरं, आकडे शिकवत. आम्ही मुलंदेखिल त्यांच्याबरोबर एकत्र बसून न चुकता परवचा म्हणत असू.

रामकृष्ण माधव सहकारी यांचा अनुज भिकाजी ऊर्फ बापू याचा जन्म २५नोव्हेंबर १९३७ साली शेमेल या गावात झाला. हा गाव सांगे तालुक्यातील किल्लेपालमध्ये आहे. बालपणापासून त्यानी आज्ञाद गोमंतक दलाचे..... स

आणखी एका गोष्टीचा ते अभिमानानं व खूष होऊन कोडकौतुकाने

उल्लेख करत.

.....

.....

बापू रामकृष्ण सहकारी हा गोवा मुक्तिलढ्यांतील तेहेतीसावा हुतात्मा
होता.